

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СИЛКА ОЛЬГА СЕРГІЇВНА

УДК 94(477) «1942/1945»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОДОЛАННЯ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ, СИРІТСТВА
І ПРАВОПОРУШЕНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ
(ГРУДЕНЬ 1942 – ТРАВЕНЬ 1945 рр.)**

07.00.01 – історія України

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.С. Силка

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

Романюк Іван Миронович

Київ 2021

АНОТАЦІЯ

Силка О. С. Подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні (грудень 1942 – травень 1945 рр) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «історія України» (032 – Історія та археологія). – Київський університет імені Бориса Грінченка;

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, розкрито наукову новизну отриманих результатів та їх практичне значення.

Дисертаційна робота присвячена комплексному вивченню найважливіших аспектів проекту подолання дитячої бездоглядності, сирітства і злочинності малолітніх на визволених від окупації територіях України в 1942-1945 р.

У ході роботи було з'ясовано стан наукової розробки проблеми та проаналізовано джерельну базу дослідження. Визначено та охарактеризовано три групи наукових робіт за досліджуваною тематикою: радянська, сучасна українська та зарубіжна історіографія. Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що дослідження дитячої безпритульності, злочинності та сирітства, як невід'ємного явища життя країни, наразі перебуває на стадії утвердження, як окремий науково-історичний напрям. Адже публікація ряду монографій та статей, захист дисертаційних праць показує, що тема й досі не достатньо досліджена.

При написанні роботи використано значний фактичний матеріал, опублікований у виданнях документального характеру та матеріали архівних фондів України. Опубліковані джерела представлені збірками документів і матеріалів нормативно-правового характеру, звітами та статистичними документами, інструкційними матеріалами, джерелами особистого

походження. Безумовно, значення неопублікованих джерел дуже важливе, але їх не можна вважати вичерпними, бо не всі документи потрапляли до друку.

Автором було опрацьовано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Вінницької області, а також матеріали Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України по Вінницькій області. Важливою групою джерел є матеріали періодичних видань, у яких черпалась інформація повсякденного життя, роботи влади та громадськості.

Проаналізовано понятійно-категорійний апарат. Методологічна основа дисертації має трирівневу структуру, що включає в себе загальнонаукові методи, міждисциплінарні та спеціально-історичні підходи.

У ході вивчення причин появи таких соціальних явищ як безпритульність, сирітство та злочинність, було зібрано, уточнено та доповнено відомості про фактори, що вплинули на появу соціальних аномалій. Згруповано в основні: економічні (переведення економіки на воєнний режим і залучення до роботи малолітніх, які працювали в тяжких умовах, масштабна розруха), соціальні (1942-1945 роках сім'ї стали неповними, адже чоловіки пішли на фронт або загинули, криза шлюбно-сімейних відносин, як наслідок психологічні травми у дітей, низький рівень освіти), культурні (швидка відбудова освітніх закладів, катастрофічна нестача кваліфікованих педагогів, наслідком цього було зниження рівня освіти). Неналежне функціонування інституту сім'ї, зниження рівня освіти завжди призводить до бездоглядності та утворення неформальних груп підлітків, а згодом і до злочинності.

Стан дитячих будинків, приймальників-розподільників був доволі тяжким. Владі довелося розгортати мережу дитячих будинків по всій Україні. Ці установи мали ряд проблем.

Недостатність інвентарю та одягу призводила до того, що діти спали на ліжках без ковдр чи постільної білизни або ж на підлозі один біля одного. Вихованці дитячих будинків не мали достатньо одягу, їжі. Був відчутний

дефіцит кваліфікованих вихователів та вчителів. Іноді працівники цих закладів взагалі не мали профільної освіти. Але навіть у такій ситуації деякі батьки вирішували віддати дитину в дитячий будинок, бо вважали, що їй там буде краще. Прибували діти з інших країн і їх поселяли в українських дитячих будинках. Незважаючи на складний матеріальний стан приймальники-розподільники та дитячі будинки були переповнені.

Розглянуто питання повсякденного життя дітей. У 1942-1945 роках безпритульні, бездоглядні та сироти утворили певну субкультуру. У їхньому середовищі сформувались власні мрії, інтереси правила та страхи. Жебрацтво, бродяжництво і правопорушення стали невід'ємною частиною повсякденного життя «дітей вулиць». Вони мріяли про те, щоб війна швидше закінчилася й батьки повернулися з фронту.

Питаннями влаштування й виховання дітей, що залишилися без батьків займалися місцеві ради, а також декілька міністерств, зокрема Міністерство освіти (у відомстві якого знаходилися дитячі будинки), Міністерство охорони здоров'я (будинки дитини та дитячі будинки лікарняного типу для інвалідів), Міністерство трудових резервів (ремісничі училища (РУ) та школи фабрично-заводського навчання (ФЗН)), Міністерство внутрішніх справ (колонії, дитячі кімнати, приймальники-розподільники).

Охарактеризовано правові засади подолання та стримування безпритульності, сирітства й злочинності. У своїй діяльності органи державної влади на початку війни керувались постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 1 червня 1935 р. «Про порядок затримання і подальшого направлення безпритульних і бездоглядних дітей».

Після визволення територій затвердили ряд постанов, які розгорнули роботу органів влади спрямовану на подолання досліджуваної проблеми. Але все ж першою комплексною програмою з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на завершальному етапі війни стала спільна постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р. №917 «Про заходи в боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю дітей в Українській РСР», яку можна

вважати першою комплексною програмою з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на завершальному етапі війни.

В інтернатних закладах проводилась робота по соціалізації неповнолітніх. Цей процес був багатостороннім та неоднозначним, адже діти набули на вулицях певних звичок та норм поведінки. Влада бачила в дітях усіх категорій матеріал, з якого можна створити «нових людей» - повноцінних членів радянського суспільства. Для цього застосовувалися різні методи (через дитячі твори, пресу, іграшки, методичні матеріали та промови офіційних осіб). Навчально-виховна робота включала соціальне, трудове, фізичне та статеве виховання. Шкільне навчання проводилось за освітніми програмами. Навчальний і виховний процес був на стадії відбудови визволених територій.

Для покращення фінансового становища дитячих будинків була встановлена форма шефства великих промислових підприємств над дитячими установами. Ще однією формою боротьби із безпритульністю та сирітством стало влаштування дітей до родин трудящих. Уже в перші роки визволення багато людей взяли сиріт на патронат, під опіку або усиновлення. Передача дітей на патронатне виховання відбувалася згідно із законодавством. Ця форма догляду за дітьми набула значного поширення, хоча й мала свої недоліки.

Встановлено, що безпритульність та бездоглядність нерозривно пов'язані з правопорушеннями. Зазвичай причини безпритульності та бездоглядності були тими самими, що й причини злочинності. У 1942-1945 роках злочини вчинялися переважно осиротілими через матеріальну скруту та голодування, зрозуміло, що основною причиною злочинів було виживання. Іноді до правопорушень спонукали й самі дорослі. Мета більшості злочинів була нажива та легкий заробіток. Влада вживала заходів щодо вирішення цих проблем.

Для цього було збільшено мережу закладів боротьби із злочинністю, а саме: приймальників-розподільників, дитячих кімнат та трудових колоній. Перших дві організації були спрямовані на виявлення неповнолітніх злочинців, а вже трудові колонії на перевиховання. У колоніях виховання здійснювалось

через навчання та працю. Використовувався індивідуальний підхід до кожного вихованця. З'ясовувалися причини скоєння правопорушення та вивчалися особливості особистості. Злочинність неповнолітніх має ряд особливостей, розуміння яких дає можливість швидше вирішити проблему.

Органи міліції проводили профілактичну роботу по боротьбі із злочинністю. Вона здійснювалась через виховну та пропагандистку діяльність серед населення та молоді. Використовувалась агентурна мережа для обслуговування дитячих домів, шкіл, місць концентрації неповнолітніх злочинців та притонів. При цьому до агентурної роботи залучалися й самі підлітки.

Висвітлено допомогу громадськості у боротьбі з дитячою безпритульністю та сирітством. Вона могла бути матеріальною. Створювалися позабюджетні продовольчі й грошові фонди, які поповнювалися за рахунок великих підприємств; відраховувалися кошти з одноденного заробітку робітників або люди виходили на роботу у вихідні для того, щоб виготовити різноманітне обладнання для дитячих будинків, шкіл ФЗН та РУ. Значний внесок зробив комітет Червоного Хреста. Нематеріальна допомога проводилася шляхом організації екскурсій, демонстрації фільмів, облаштування ігрових майданчиків, організації проведення дозвілля дітей на квартирах та у великих житлових будинках, тобто неповнолітніх постійно залучали до проведення дозвілля з користю, адже це знижувало вірогідність попадання дитини до злочинної групи.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, діти, сирітство, дитинство, виховання, дитячий будинок, дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники, колонія, установи, громадськість, товариства, допомога.

ANNOTATION

Silka OS Fight against child neglect, orphan hood and juvenile delinquency in the liberated territories of Ukraine in 1942-1945 - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on a specialty 07.00.01 "history of Ukraine" (032 - History and archeology). - Borys Hrinchenko University of Kyiv, Kyiv, 2021.

The work consists of an introduction, four chapters, conclusions, a list of sources and appendices. The introduction substantiates the relevance of the topic, defines the purpose, objectives, object, subject, reveals the scientific novelty of the results and their practical significance.

The dissertation is devoted to the complex study of the most important aspects of the project of overcoming child neglect, orphan hood and juvenile delinquency in the territories of Ukraine liberated from occupation in 1942-1945.

In the course of the work, the state of scientific development of the problem was clarified and the source base of the research was analyzed. Three groups of scientific works on the researched subject are defined and characterized: Soviet, modern Ukrainian and foreign historiography. Analysis of the state of scientific development of the problem showed that the study of child homelessness, crime and orphan hood, as an integral part of the life of the country, is currently being approved as a separate scientific and historical direction. After all, the publication of a number of monographs and articles, the defense of dissertations shows that the topic is still not sufficiently researched.

Significant factual material published in documentaries and materials of archival funds of Ukraine was used in writing the work. Published sources are presented by collections of documents and materials of normative-legal character, reports and statistical documents, instructional materials, sources of personal origin.

Of course, the value of unpublished sources is very important, but they cannot be considered exhaustive, because not all documents have been published.

The author processed the materials of the Central State Archive of higher authorities, the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, the State Archive of Vinnytsia region, as well as the materials of the State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in Vinnytsia region. An important group of sources is the materials of periodicals, which drew information on everyday life, the work of government and the public.

The conceptual and categorical apparatus is analyzed. The methodological basis of the dissertation has a three-level structure, which includes general scientific methods, interdisciplinary and special-historical approaches.

During the study of the causes of such social phenomena as homelessness, orphanhood and crime, information was collected, clarified and supplemented on the factors that influenced the emergence of social anomalies. Grouped into the main: economic (transfer of the economy to the military regime and the involvement of minors who worked in difficult conditions, large-scale devastation), social (1942-1945 families became incomplete, because men went to the front or died, the crisis of marriage family relations as a result of psychological trauma in children, low level of education), cultural (rapid reconstruction of educational institutions, a catastrophic shortage of qualified teachers, the result was a decrease in education). Improper functioning of the family institution, lowering the level of education always leads to neglect and the formation of informal groups of adolescents, and later to crime.

The condition of orphanages and reception centers was quite difficult. Authorities had to deploy a network of orphanages throughout Ukraine. These institutions had a number of problems.

Lack of equipment and clothing led to children sleeping on beds without blankets or bedding or on the floor next to each other. Pupils of orphanages did not have enough clothes and food. There was a shortage of qualified educators and teachers. Sometimes employees of these institutions did not have specialized education at all. But even in this situation, some parents decided to send the child to an orphanage because they thought it would be better for her there. Children from other countries arrived and were housed in Ukrainian orphanages. Despite the difficult financial situation, the reception centers and orphanages were overcrowded.

The issues of children's daily life are considered. In 1942-1945, the homeless, neglected and orphans formed a certain subculture. Their dreams, interests, rules and fears were formed in their environment. Begging, vagrancy, and delinquency have become an integral part of the daily lives of "street children." They dreamed that the war would end soon and that their parents would return from the front.

The placement and upbringing of orphans was handled by local councils, as well as several ministries, including the Ministry of Education (which ran orphanages), the Ministry of Health (orphanages and hospital-type orphanages for the disabled), and the Ministry of Labor. reserves (craft schools (RU) and schools of factory training (FZN)), the Ministry of Internal Affairs (colonies, children's rooms, receivers-distributors).

The legal bases of overcoming and deterring homelessness, orphanhood and crime are described. In their activities, the state authorities at the beginning of the war were guided by the resolution of the SNC of the USSR and the Central Committee of the CPSU (b) of June 1, 1935 "On the procedure for detention and further referral of homeless and neglected children."

After the liberation of the territories, a number of resolutions were approved, which launched the work of the authorities aimed at overcoming the problem under study. However, the first comprehensive program to overcome child homelessness

and neglect at the final stage of the war was a joint resolution of the SNC of the USSR and the Central Committee of the CP (b) U of July 30, 1944 №917 "On measures to combat homelessness and neglect in the Ukrainian SSR" , which can be considered the first comprehensive program to overcome child homelessness and neglect at the final stage of the war.

Work on socialization of minors was carried out in boarding schools. This process was multifaceted and ambiguous, as children acquired certain habits and norms of behavior on the streets. Authorities saw children of all categories as material from which to create "new people" - full members of Soviet society. Various methods were used for this purpose (through children's works, press, toys, methodical materials and speeches of officials). Educational work included social, labor, physical and sexual education. Schooling was conducted according to educational programs. The educational process was at the stage of reconstruction of the liberated territories.

To improve the financial situation of orphanages, a form of patronage of large industrial enterprises over children's institutions was established. Another form of combating homelessness and orphanhood was the placement of children in the families of workers. Already in the first years of liberation, many people took orphans into foster care, guardianship or adoption. The transfer of children to foster care took place in accordance with the law. This form of child care has become widespread, although it has had its drawbacks.

Homelessness and neglect have been found to be inextricably linked to delinquency. Usually the causes of homelessness and neglect were the same as the causes of crime. In 1942-1945, crimes were committed mainly by orphans due to financial hardship and starvation, it is clear that the main cause of crime was survival. Sometimes adults themselves incited offenses. The purpose of most crimes was to make a profit and make easy money. Authorities took steps to address these issues.

To this end, the network of anti-crime institutions has been expanded, namely: reception centers, children's rooms and labor colonies. The first two organizations were aimed at identifying juvenile delinquents, and labor colonies at re-education. In the colonies, education was carried out through study and work. An individual approach to each pupil was used. The reasons for the offense were clarified and personality traits were studied. Juvenile delinquency has a number of features, the understanding of which makes it possible to solve the problem faster.

The police carried out preventive work to combat crime. It was carried out through educational and advocacy activities among the population and youth. An intelligence network was used to service orphanages, schools, places of concentration of juvenile offenders and dens. At the same time, teenagers themselves were involved in agency work.

Public assistance in combating child homelessness and orphanhood is highlighted. It could be material. Extra-budgetary food and money funds were created, which were replenished at the expense of large enterprises; funds were deducted from the one-day earnings of workers or people went to work on weekends to make a variety of equipment for orphanages, schools FZN and RU. A significant contribution was made by the Red Cross committee.

Intangible assistance was provided through excursions, film screenings, playgrounds, and leisure activities for children in apartments and large apartment buildings, ie minors were constantly involved in leisure activities, as this reduced the likelihood of the child being included in a criminal group.

Key words: homelessness, neglect, children, orphanhood, childhood, upbringing, orphanage, children's police rooms, reception centers, colony, institutions, public, societies, assistance.

**Наукові праці, в яких опубліковані основні
наукові результати дисертації:**

Силка О.С. Стан дитячої бездоглядності, сирітства та злочинності в 1942-1945 рр. на визволених від окупації територіях України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 25 / За заг. Ред. Проф. О. А. Мельничука. – Вінниця, 2017. – Вип. XXV. С. 131 -135..

Силка О.С. Діяльність органів влади з подолання бездоглядності та безпритульності в Україні на завершальному етапі війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 26 / За заг. Ред. Проф. О. А. Мельничука. – Вінниця, 2018. – Вип. XXVI. С. 91-97

Романюк І. М. Силка О.С. Основні засади діяльності трудових виховних колоній в Україні в 1942-1945 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 29 / За заг. Ред. Проф. О. А. Мельничука. – Вінниця, 2019. – Вип. XXIX. С. 26-31

Силка О.С. Повсякденне життя мешканців дитячих будинків Центральної України та евакуйованих дітей в 1943-1945 рр. // Науковий вісник «Гілея» Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць. Вип. 126(11) / Гол. Ред. В. М. Вашкевич. К. : Видавництво «Гілея». 2017. Вип. 126(11). С. 67-71

Силка О.С. Діяльність громадськості у подоланні дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності в 1942-1945 рр. // Науковий вісник «Гілея» Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць. Вип. 138(11) / Гол. Ред. В. М. Вашкевич. К. : Видавництво «Гілея». 2018. Вип. 126(11). С.111-115.

Olga Sylka. Experience of overcoming offenses among minors in 1942-1945. KELM (Knowledge, Education, Law, Management). Lublin. Poland, 2020. № 7 (35) vol. 2. P. 83-89.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Силка О.С. Дитячі будинки Східної України в 1942-1945 рр. // *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень*: зб. Наук. Праць. Вип. 7(10)редкол.: Р. С. Гуревич; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського Вінниця 2017. С. 191-192.

Силка О.С. Стан дитячої сирітства та безпритульності у Вінницькій області в 1942-1945 рр. // *Матеріали XV подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за редкол.: С. А. Копилов, О.П. Реєнт, Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський 2017. С. 221-223.

Силка О.С. Роль держави і суспільства в перевихованні безпритульних і бездоглядних дітей у 1942-1945 рр. // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки»* (м. Вінниця, 10-11 квітня 2017 р.). Вінниця, 2017. С. 47-50.

Силка О.С. Праця малолітніх під час Другої Світової війни. *Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет конференції молодих учених і студентів «Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук»* (м. Глухів, 9-11 грудня 2020 р.). Глухів, 2020. С. 39-42.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	20
1.2. Джерельна база.....	38
1.3. Методологія дослідження.....	46
Висновки до розділу 1.....	50
РОЗДІЛ II. ПОЛІТИКА ОРГАНІВ ВЛАДИ, ЩОДО ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ДІТЕЙ	
2.1 Правові засади ліквідації та стримування безпритульності неповнолітніх громадян.....	52
2.2 Заходи держави та місцевої влади щодо виявлення та влаштування дітей-сиріт та безпритульних.....	58
Висновки до розділу 2.....	82
РОЗДІЛ III. СТАН БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ, СИРІТСТВА І ПРАВОПОРУШЕНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ 1942- 1945 РОКІВ	
3.1. Проблеми дітей, які перебували в дитячих закладах.....	84
3.2. Правопорушення неповнолітніх в 1942-1945 рр.....	116
Висновки до розділу 3.....	118
РОЗДІЛ IV. РОЛЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ У ПОДОЛАННІ ПРАВОПОРУШЕНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ В 1942-1945 РОКАХ	
4.1. Система покарання та перевиховання неповнолітніх правопорушників.....	121
4.2. Діяльність громадськості у подоланні безпритульності і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні 1942-1945 рр.....	149
Висновки до розділу 4.....	157
ВИСНОВКИ.....	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	166
ДОДАТКИ.....	193

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВБДББ – відділ у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю
- ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ВУЦВК – Всесоюзний центральний виконавчий комітет
- ВНО – відділ народної освіти
- ВЦСПС – Всесоюзна центральна спілка професійних спілок
- ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України
- ДПР – дитячий приймальник-розподільник
- ДТВК – дитяча трудова виховна колонія
- ДТК – дитяча трудова колонія
- МВС – Міністерство внутрішніх справ
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
- НКО – Народний комісаріат освіти
- НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я
- РНК – Рада Народних Комісарів
- РУ – ремісниче училище
- ФЗН – фабрично-заводське навчання
- ЦВК – Центральний виконавчий комітет
- ЦДАВОВУ – Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГОУ – Центральний Державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Період дитинства є важливим етапом становлення особистості, коли формуються її життєві погляди та цілі. Соціальне та сімейне середовище існування значною мірою визначають подальше життя людини. Водночас не завжди дитячі роки проходять за сприятливих умов. Із початком російсько-української війни в 2014 р. зросла кількість неповнолітніх, які стали сиротами або втратили зв'язок з батьками та опікунами. Діти в цей час є найбільш незахищеною і знедоленою категорією. Ситуацію посилює поширення соціального сирітства, яке спричинене важким матеріальним становищем населення. Бездоглядність, безпритульність та сирітство дискредитує норми моралі життя. А це, як наслідок, призводить до підвищення правопорушень неповнолітніх, що поглиблює деструктивні процеси суспільства. Подібні явища мали місце і в часи Другої світової війни. Після визволення території України від нацистських загарбників у 1942 р. помітно зросло сирітство та злочинність серед дітей. У багатьох випадках вони залишились сам на сам зі своїми проблемами. Тому вивчення дитинства воєнного часу є актуальним і сьогодні. Це гостре соціальне питання майже не висвітлювалось у вітчизняній історіографії. Тому є актуальним дослідження історії подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян та їх соціалізація в Україні впродовж 1942 – 1945 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проведене дослідження виконувалося в межах науково-дослідної теми кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету «Поділля в контексті української історії». Тема дисертації «Боротьба з дитячою бездоглядністю, сирітством і злочинністю малолітніх на визволених від окупації територіях України в 1942-1945 рр.» затверджена Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (витяг з протоколу № 8 від 29 грудня 2015 р.).

Об'єктом дослідження є категорія неповнолітніх громадян в радянському суспільстві.

Предметом вивчення є державна політика з подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні впродовж 1942-1945 р.

Хронологічні межі вивчення охоплюють 1942 – 1945 роки, де нижня межа зумовлена груднем 1942 р. (початок визволення України від німецько-нацистської окупації), верхня – травнем 1945 р. (спад виявлення безпритульних та постраждалих у війні).

Географічні межі вивчення охоплюють територію сучасної України.

Мета дослідження полягає у вивченні досвіду подолання держави такими соціальними явищами як безпритульність, сирітство і правопорушення неповнолітніх громадян за умов відновлення мирного життя в Україні впродовж 1942-1945 р.

Відповідно до поставленої мети передбачено вирішення таких **наукових завдань**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати правові засади подолання безпритульності і правопорушень неповнолітніх громадян;
- з'ясувати причини негативних соціальних явищ в дитячому середовищі після звільнення України від нацистської окупації;
- визначити основні напрямки діяльності державних та громадських організацій України у подоланні безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян;
- висвітлити шляхи, форми та засоби соціальної адаптації знедолених дітей, а також специфіку організації навчально-виховного процесу в спеціальних дитячих установах;

Методи дослідження. Дисертаційна робота базується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Для виконання поставлених мети і завдань використано загальнонаукові (аналіз, синтез, періодизація), спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-типологічний, порівняльно-

історичний, історико-правовий, соціокультурного аналізу, історичного моделювання) та міждисциплінарні (структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, класифікації та систематизації).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у системному дослідженні подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян на визволених територіях України в 1942-1945 рр. Узагальнено причини виникнення цих явищ, виявлено регіональні особливості їх поширення.

уточнено:

- кількість безпритульних та сиріт на території України в досліджуваний період;
- фактори, які зумовлюють девіантну поведінку дітей, особливості проведення превентивної роботи з дітьми та коло суб'єктів, які за це відповідають;
- особливості профілактичної роботи, спрямованої на запобігання вчинення правопорушень неповнолітніми особами;

Набули подальшого розвитку вивчення проблеми ліквідації аномалій у середовищі дітей під час збройних конфліктів у період 1942-1945.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані у різних сферах:

- у галузі науково-дослідницької діяльності – суттєво розширюють сучасні знання соціальних аспектів історії воєнних років;
- при підготовці узагальнюючих праць з історії України, для проведення подальших досліджень історії ювенального права;
- у правотворчості – практичні рекомендації, які містяться у висновках дисертації можуть бути використані при удосконаленні системи освіти та органів ювенальної юстиції.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота виконана самостійно, в якій викладено авторський погляд на подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні (грудень 1942 – травень 1945 рр). Наукові результати роботи належать особисто авторці і становлять практичний внесок здобувача в розвиток вітчизняної історичної науки.

Апробація результатів дисертації. Головні положення і висновки дисертації було викладено в публікаціях та наукових конференціях, зокрема, на Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки (Вінниця, 10-11 квітня 2017 р.), XV подільської наукової історико-краєзнавчої конференції: (Кам'янець-Подільський, 17-18 листопада 2017 року), конференції «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень Вінницького державного педагогічного університету (Вінниця, 2017 р.), X Міжнародній інтернет-конференції молодих учених та студентів «Глухівські наукові читання – 2020. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук» (Глухів, 9-11 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в 6 наукових статтях, опублікованих у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань, одна з яких у періодичному науковому виданні інших держав, які входять до Європейського Союзу та 4 публікаціях апробаційного характеру. Загальний обсяг фахових публікацій становить 4,5 друкованих аркушів.

Структуру роботи підпорядковано меті та завданням дослідження. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (269 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації 197 сторінок, основного тексту – 165 сторінок.

Розділ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Проблема історії наукових досліджень боротьби з дитячою безпритульністю, злочинністю та сирітством у 1942-1945 роках доволі різноманітна. Така періодизація зумовлена різними підходами висвітлення тогочасних подій, оскільки питання розглядаються різними поколіннями істориків. Історіографію з питання становища неповнолітніх громадян у повоєнну добу можна поділити на два великих періоди: радянський (від 1940-х рр. до 1991 р.) і сучасний (від 1991 р. до 2019 р.). Радянський період історіографії поділяється на три взаємопов'язані етапи:

1) від середини 40-х до середини 50-х рр., в цей період праці мали публіцистичний характер;

2) від середини 50-х до середини 80-х рр. дослідження вже стають науковими;

3) від середини 80-х рр. до 1991 р. послаблюється диктатура держави, що призводить до розсекречення нових архівних даних і формування нових принципів і підходів в державі.

Перші праці про становище дітей під час Другої світової війни з'явилися ще в період, що вивчається. Як правило, авторами виступали педагоги, керівники та спеціалісти наркоматів освіти, охорони здоров'я, партійні робітники. Ці публікації мали здебільшого не науковий, а публіцистичний характер, однак значущість їх очевидна, оскільки роботи створені на живому матеріалі, містять конкретні приклади та статистичні дані.

У 1941 році на сторінках журналу «Вопросы материнства и младенчества» була опублікована стаття Н. І. Рудакової [241], яка присвячена покращенню роботи в будинках дитини. Автор вважала, що в установах Наркомату охорони

здоров'я РСФСР продовжують зберігати залишки дореволюційного госпіталізму, викликаного впевненістю в тому, що діти в закриті виховні установи попадають вже неповноцінними.

Була продовжена серія книг про навчально-виховну роботу в дитячих будинках. У 1940 році вийшла монографія П.В. Поталак [184] «Інститут трудового виховання «Новая жизнь» Наркомпроса РСФСР», яка присвячена історії унікального дитячого закладу, який займався перевихованням юних правопорушниць.

Народний комісаріат просвітництва РСФСР звернувся до кафедр педагогіки університетів і педагогічних інститутів з пропозицією включити в плани науково-дослідницьких робіт вивчення проблем навчально-виховної роботи, трудового навчання та суспільно-корисної праці в дитячих будинках. Відгуком стала підготовка двох праць про краці Кураловский і Тимбаєвський дитячі будинки [133].

Спробу аналізу педагогічного виховання дітей після війни та діяльність мережі дитячих установ в Україні у дусі тогочасної ідеології зробив відомий науковець С. Х. Чавдаров [248], але його розвідки носили здебільшого педагогічний характер.

Чи не вперше в українській науці до висвітлення деяких питань становище дітей після війни звернувся Ф. І. Лисенко [239]. Щоправда, в цій праці більше публіцистики, аніж наукового дослідження. До того ж, автор не виходить з руслу вже тоді започаткованої традиції міфологізації фактів та відсторонення від трагічних сюжетів життя юних громадян в умовах війни й після неї, оскільки мало описує становище саме дітей-сиріт.

Таким чином, у воєнні й перші післявоєнні роки в умовах обмеженості кількості історичних робіт домінували педагогічні та юридичні дослідження, автори яких зупинялись на розгляді практики виховної роботи з безпритульними та неповнолітніми правопорушниками, ухиляючись від оцінок ефективності самої системи та майже не мали наукового підґрунтя.

У період хрущовської «відлиги» настав новий динамічний та подекуди неоднозначний етап у розвитку радянської історіографії. Ця епоха дала нову джерельну базу, дослідників, розпочинаються дослідження соціальної історії, життя простої людини.

Насамперед, заслуговують на увагу фундаментальні видання з історії Другої Світової війни. Це, зокрема, «СССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945» [215]. Названа робота має для нас вагомий значення, оскільки в ній відображено деякі аспекти повсякденності воєнного часу з життя дітей. Тритомник «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза» [206]. У дослідженні було використано й узагальнену працю з історії Української радянської соціалістичної республіки, зокрема її дев'ятий том «Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества» [215], де висвітлюються досягнення культурного та господарського будівництва республіки в роки післявоєнного відновлення.

Необхідно зазначити, що історична література досліджуваних років базувалася на марксистсько-ленінських підходах. У цих працях наведена статистика дитячої безпритульності та бездоглядності й методи боротьби з нею, але не висвітлені причини цих явищ. З позицій марксизму-ленінізму проблеми дітей висвітлювались у контексті державної та всенародної допомоги.

У дослідженні проблеми допомагають загальні праці з юриспруденції, які дають інформацію про розвиток юридичних наук у галузі прав дитини. І першою в цій царині, звичайно, була «Декларація прав дитини» [69]. У ній зроблено заяву про те, що «людство має дати дитині краще з того, що воно може дати», і цей гуманітарний борг, який потрібно сплатити, знайшов відлуння у наступних Деклараціях прав дитини в 1959 році і в Конвенції прав дитини 1989 року.

Було використано під час розробки теми значний обсяг робіт, які стосуються проблеми правопорушень і злочинності неповнолітніх. Так, у праці

К. Бегалієва [94] висвітлені окремі питання, пов'язані із профілактикою бездоглядності та правопорушень дітей та підлітків, А.І. Чернишов [224], З.А. Астеміров [88,89], Л.А. Ключинська, А. Л. Бергере [135] та В.М. Бурдін [102] розглядають аспекти карної відповідальності та покарання, а саме функціонування трудових колоній для неповнолітніх. Робота М.О. Беляєва [97] присвячена питанням громадського контролю та допомоги дітям, що перебували у виправних закладах.

У 1950-х дослідження історії дитячої безпритульності отримало продовження у суто наукових роботах і було спрямовано на ту ж проблематику. Так, П. Серєда [265] і А. Славко [206, 207] проаналізували педагогічні форми роботи з безпритульними дітьми.

Надалі дослідження теми продовжили С. Черник [222] і Н. Смірнова [263]. У їхніх працях проаналізовано форми і методи боротьби органів влади та громадських організацій з означеними кризовими соціальними явищами, висвітлено еволюцію формування законодавчої бази з питань опіки над безпритульними дітьми.

Жорстко заідеологізований підхід зберігався і в наступні роки, коли побачили світ наукові статті Т. Бібанов [99] та І. Кліцакова [134], в яких дослідники продовжували зосереджуватись на нормативно-правовій базі захисту дитинства, додаючи правові аспекти діяльності громадськості у сфері подолання дитячої безпритульності.

Доцільно віднести до окремої історіографічної групи праці теоретичного спрямування, які дали можливість встановити засади радянської системи освіти та виховання неповнолітніх громадян.

У першу чергу, треба відзначити роботи видатних і відомих радянських педагогів А.С. Макаренка [160,161] та В.О. Сухомлинського [212], які відіграли важливу роль для усвідомлення нами у радянські часи загальної теорії виховання підлітків. Їх праці ґрунтуються на теорії поєднання навчання та процесу виховання із працею, доводячи методику багатьма позитивними прикладами. Їх методи вже стали класичними і використовуються не тільки у

воєнний, а й мирний час. Разом з тим, були використанні загальні праці з психології та педагогіки, які надають можливість виокремити вікові особливості дитячої психіки та, відповідно, необхідність застосування спеціальної виховної роботи з дітьми.

У 1954 була захищена кандидатська дисертація С.С. Коваленка [257], яка присвячена еволюції мережі дитячих будинків УРСР. При її підготовці був використаний особистий досвід у відновленні дитячих будинків республіки. Сам автор відвідав більше 200 дитячих будинків, при написанні дисертації використовувались проведені ним бесіди з вихователями, які працювали в дитячих будинках УРСР.

С.С. Коваленко в традиційному для радянської історіографії ключі трактує причини дитячої безпритульності як спадщину капіталізму. Автор вважав, що дитячі будинки перетворювалися в центри комуністичного виховання. У дисертації детально розглянуто освіту дитячих містечок в Україні, за рахунок злиття від 10 до 20 нормальних дитячих будинків. При цьому дійсної причини подібних заходів - спроби скоротити витрати місцевого бюджету - автор не називає. Також відмічає, що трудовому вихованню перешкоджало відсутність обладнання. Праця обмежувалась самообслуговуванням та домашньою працею. Російські історики теж порушували питання на регіональному рівні [261, 262]

Серед невеликої кількості історичних розвідок, необхідно виокремити радянського історика Т.Т. Гриценко [121, 122], дисертаційне дослідження присвячене державній турботі про потерпіле населення під час війни в УРСР. У роботі Т.Т. Гриценко окремий розділ присвячено соціальній підтримці дітей-сиріт. Авторка аналізує законодавчу базу з вирішення проблеми та забезпечення дітей-сиріт, розглядає форми громадської та державної допомоги знедоленим дітям. Проте великий діапазон досліджуваних у дисертації питань зумовив поверхневий характер розгляду проблеми безпритульності. На висвітлення Т.Т. Гриценко подій наклав відбиток й політичний режим того часу, у зв'язку з чим увагу дослідниці зосереджено на всенародній допомозі дітям-сиротам, поліпшенні умов їх утримання у дитячих установах,

посиленому забезпеченні речами першої необхідності та харчами. З огляду на це у праці Т.Т. Гриценко не висвітленими залишились прорахунки та недоліки державної влади під час надання допомоги дітям-сиротам. Характерною рисою й решти робіт авторки є ідеалізація радянської політики охорони дитинства.

Безпосередньо проблеми дитячого сирітства та бездоглядності у своїх роботах досліджують Л.В. Пилипенко [180] та А.М. Сініцин [193].

Так, Л.В. Пилипенко висвітлює питання державної допомоги дітям-сиротам, розбудови у 1943-1945 рр. мережі дитбудинків, налагодження системи опіки і патрунування обездолених дітей Радянської України.

А.М. Сініцин у статті «Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны» наводить статистичний матеріал, який відображає дитячу безпритульність у роки Другої Світової війни в цілому по Радянському Союзу, по деяких союзних республіках, краях та областях.

Розгляд сфери дитячої безпритульності та бездоглядності продовжив А.М. Сініцин у монографії «Всенародная помощь фронту» [192]. І хоча дослідник зосередив увагу на аналізі роботи державного керівництва щодо організації допомоги фронту, завершальний розділ монографії «Всенародная забота о детях, оставшихся без родителей» присвячений повністю наданню допомоги родинам фронтовиків, їх дітям та вдовам.

Інформація цих досліджень і зараз має практичне значення, так як дає можливість спостерігати динаміку розвитку мережі дитячих установ у воєнний період, містить інформацію про участь місцевих органів влади в облаштуванні дітей та організації шефської допомоги.

Незважаючи на велику кількість вищевказаної наукової літератури описаного періоду проблема дослідження дитячої безпритульності та бездоглядності повоєнної доби так і не знайшла повного відображення в указаних працях. Цей період висвітлюється через призму марксістської ідеології, класового підходу та заідеологізованості.

Період «перебудови» в душі вкоріненого консерватизму характеризувався невеликими зрушеннями в дослідженні становища неповнолітніх громадян після війни.

У ґрунтовному дослідженні П. М. Чернеги [221] аналізується багатогранна діяльність профспілкових організацій, зокрема й у налагодженні побуту вихованців дитячих установ, організації їх оздоровлення тощо.

У 1960 - 1980 роках зберігається кількісна перевага педагогічних робіт з проблеми, яка вивчається. З'являється два перших видання Педагогічної енциклопедії [175], в яких позитивно оцінювалась робота рад по ліквідації безпритульності.

У другій половині 1970-х років ситуація у висвітленні питання дитячої безпритульності та злочинності в деякій мірі змінилась. Пов'язано це було з послабленням диктатури держави в області науки і, перш за все, з відкриттям для дослідників партійних архівів. Довгий період дослідження теми дитячої безпритульності, сирітства та злочинності було неперіоритетним напрямком. Це дозволило авторам звернутись до вивчення питання з позиції нової методології – в контексті часу і його протиріч. Простежується прагнення комплексного аналізу політики держави щодо безпритульних, посилюється увага до теоретичних узагальнень, висновків, чітко формується понятійний апарат. Теоретичні висновки підкріплюються матеріалами партійних архівів, доступ до яких був відкритий для дослідників.

У 1976 та 1979 роках виходять роботи А.А. Виноградової [215], в яких розглядається система виховної роботи в дитячому будинку, еволюція її напрямків та форм. Автор вважає найкращим засобом виховання взаємодію вихователя та підопічного, а у зв'язку з цим сільський дитячий будинок – найбільш вдалою формою організації дитячого закладу. Організацію навчання вихованців А. А. Виноградова рекомендувала проводити в масовій школі, так як зміна колективу формує в мешканців дитячих будинків ставлення як до рідного навчального закладу.

У 1976 році була захищена кандидатська дисертація К.І. Беленовського [251], присвячена інспектуванню дитячих закладів інтернатного типу. Важливу соціальну задачу дитячих будинків автор бачив у «поширенні корисних суспільству людей», корекції недоліків виховання, навчання і профілактику можливої антисуспільної діяльності вихованців. Висновком роботи стало узагальнення системи інспектування дитячих інтернатів.

У ряді робіт 1970-1980-х років розглядалися питання народної освіти, але відображені вони були доволі стисло. [106] Увагу дослідників привертало не тільки навчання дітей у школі, але й їхнє патріотичне й комуністичне виховання. [148] В.А. Куманев, наприклад, зосередився не тільки на рівні професійної підготовки вчителя, але ще й на ідейно-патріотичному підході педагога [160]. Особливу цікавість викликають спогади, збірники віршів, повісті, які опубліковувалися і відображали життя дітей воєнного часу. У них було і те, що виходило за рамки офіційної статистики та звітів державних органів [143]. Діти війни самі розповідали про свої переживання, друзів, школу, їжу, ігри, побут, страх і мрії [167, 175]

С.А. Черник [222] виділяє в роботі шкіл два етапи: перший (1941-1943 рр.) – це час, коли основна ціль школи полягала в збереженні старого устрою і важкої боротьби з недоліками учнів; другий (після 1943 р.) – коли особлива роль відводилась професіональному педагогу, підвищення якості навчального і виховного процесу, дисципліні та успішності учнів. В.А. Куманев [148] вважає, що саме школа повинна формувати нову людину, яка готова до трудових досягнень, так як тільки працею школяр виховується в дусі соціалістичного патріотизму. Для нашого дослідження ці роботи дають побачити особливості освітньої системи, яка була однією з основних складових формування особистості.

У 1985 році за кордоном вийшла у світ книга М.Я. Геллера [112] «Машина и гвинтики. Історія формування радянської людини». У ній він на конкретних прикладах показав суть залежності радянської людини від існуючого «креслення», створеного політичною верхівкою, коли кожна людина є лише

гвинтиком політичної системи. Саме так йшло формування так званого зразкового громадянина. Розвинута система контролю над дітьми – дитячі будинки, школи, комуністичні та піонерські організації – дозволяли створити «нову людину» для радянської держави. Хоча ця книга стала доступною вітчизняному читачу лише з 1994 року, вона мала значний вплив на розгляд історії дитячого формування особистості.

Варто зауважити, що все ж таки в той час, відомий учений М. В. Коваль [136-140] приніс паростки позитивних змін та нове історичне мислення в дослідження соціальної історії воєнного та повоєнного періодів. Глибиною аналізу та широтою охоплення проблеми становища та життєдіяльності різноманітних верств цивільного населення відзначається його монографія з питань суспільно-політичного життя воєнної доби . Серед різноманітних аспектів, які вивчалися науковцем, певне місце знайшло й дослідженню становища дітей, які залишилися без батьківської опіки. Цінності праць Ковалю додає опрацьована, раніше не використана джерельна база, нова методологія, широкий аналіз історіографії та уведена в історичний обіг нова термінологія.

Таким чином, у 1980-1991 роки формуються нові принципи й підходи в дослідженнях. Їх головними темами стала система державних установ, які займалися виявом, розподіленням і подальшою соціалізацією безпритульних дітей, ефективність її діяльності, гуманність методів, які застосовувались. Але все ж не було праць, які давали б об'єктивну інформацію по дитячому безпритульності, сирітству та злочинності в Україні.

Останній, короткий етап радянської історіографії дав поштовх для подальшого розвитку вже власне української.

Із здобуттям незалежності проблему починають досліджувати на основі нових розсекречених архівних даних. Історики орієнтуються на власну державу та відходу від догматичних стереотипів. З'явилася можливість для дослідження раніше призабутих сторінок, а саме: соціально-побутових умов

українського населення у воєнний та повоєнний період і, зокрема, наймолодшої її категорії.

Сповнені нових наукових підходів праці таких дослідників сучасності:

В. В. Ленської [154], О. Г. Перехреста [179] служать дороговказом для вивчення проблеми неповнолітніх з особливим статусом у повоєнний час.

Деякі аспекти боротьби з дитячою безпритульністю та злочинністю висвітлені в документах і матеріалах загальної праці Історія міліції Української РСР. У збірнику розглянуто тенденції різноманітних видів злочинів. У спеціальні розділи виділено документи й матеріали про боротьбу з дитячою безпритульністю та злочинністю неповнолітніх. Окремі факти, що стосуються нашої тематики знаходимо ще в деяких працях з історії міліції. Це праці дослідників А.Є. Шевченка [225-227] та М.М. Лагоши [152].

Міжнародний досвід також стає в нагоді. Доктринальне осмислення інституту захисту прав дітей під час збройних конфліктів та реалізації його положень висвітлена у фундаментальній праці «Міжнародне право в галузі прав дитини» Джералдіни Ван Б'юрен [76] професора Лондонського університету написана з абсолютним усвідомленням того, що діти мають стати самостійними суб'єктами міжнародного права та є не просто людьми, а людьми з особливими потребами й специфікою світосприйняття та буття.

Автор вдало поєднує описовий та аналітичний підходи до викладення матеріалу в історичному та культурному контекстах, що надало дослідженню як глибини формулювання проблеми, так і широти охоплення різних життєвих ситуацій з великою за обсягом базою фактажу судової практики. У праці наводиться короткий, але змістовний опис історії розвитку міжнародного права у сфері прав дитини, висвітлюються такі питання як свобода вираження, свобода думки, самобутність, освіта та виховання дітей, їх права в контексті сімейного життя, захист дітей від різних форм експлуатації, діти в «дорослих» обставинах на кшталт збройних конфліктів і велика кількість інших аспектів життя дитини в сучасному складному світі. Дається детальна характеристика

органів і механізмів практичного впровадження міжнародних прав дитини та оцінювання перспектив їх розвитку.

Проблему дитячої безпритульності також порушували М. Бергер (Michael D. Berger) [71, 72], зокрема, правил радянської сім'ї та прав дітей в установах опіки. Л. Камінські (Lauren Kaminsky) [77] у дослідженні про сімейне життя в епоху сталінізму акцентує увагу на впливі громадських шлюбів на появу великої кількості покинутих дітей.

Ще серед найбільш яскравих робіт можна назвати роботи британського дослідника К. Келлі [78,79], яка вивчала радянську ідеологію та її відображення в періоді дитинства. В одній із своїх статей вона навіть порівнює уявлення про дитяче щастя радянського періоду із зображенням християнського раю.

Напевно кожен історик, який вивчає дитинство знає працю Філіпа Арьеса [69] «Дитина і сімейне життя при старому порядку». Його ідеї про змінність відношення дорослих до дитинства стали цікавими для істориків всього світу. Ця книга показала зовсім «іншу історію» другої половини ХХ століття. Арьеса не цікавлять статистика, демографічні зміни, його приваблює інше – відношення до дитинства, до сім'ї, психологічні проблеми дитинства і материнства. Він відкриває зміни відношення до дітей в минулих епохах, світосприйняття дитини, її страхи та мрії. В Середні віки дитинство було в тіні суспільного життя і в силу високої смертності та низького рівня життя населення Європи. На дітей звертали увагу тільки тоді коли виживали і підросли. Відношення до інституту дитинства стало змінюватись з появою книгодрукування, яке дало Європі підручники. А також з розвитком медицини, культури та підвищенням рівня життя населення.

Ще один першопроходець дитинства - Ян Хендрик ван ден Берг [80]. Його роботи майже забуті, хоча в свій час він був не менш відомим чим Арьес, висунуті ним тези теж постійно обговорювались. Теорії про «винахід» дитинства були представлені в книзі «Метаблетика».

Цікаві факти про дитинство в різні епохи відкриває Ллойд деМос [155] - один із засновників психоісторії. Він доводить, що від прогресивного розвитку стилів виховання залежить хід історичного процесу в минулому, а також пропонує методику прогнозування на найближчу історичну перспективу. Ллойд виділив шість стилів виховання дітей, які були притаманні різним історичним епохам. Він вважає, що всі війни є збоченими сексуальними ритуалами, ціль яких – позбутись від нестерпного відчуття, що тебе не люблять, результату попередніх традицій виховання дітей. Війна ослабляє внутрішню напругу у тих, хто в дитинстві хотів, але не отримав любові і привчений відчувати провину за свої пориви. Економічні цілі війни – просто раціональне виправдання. Ця праця дозволяє показати, що збройні конфлікти впливають на дітей, що згодом змінює ціле покоління.

Історію американського дитинства описує К. Калвер [129]. Вона виділяє три його етапи: 1) до 1750; 2) 1750 – 1830; 3) 1830 – 1900. І показує, що на кожному етапі змінились майже всі аспекти повсякденного життя. При тому, що в Америці не було єдиної форми дитинства, але завжди існували дві парадигми визначені статтю. Зміни в концепції дитинства відбувались значно повільніше і менш рішуче по відношенню до дівчат чим до хлопців. Натомість у радянському суспільстві всі світові процеси розвитку дитини пізніше на десятки років.

Все різноманіття «класових» відносин описує Юрген Шлюмбом [228] у статті «Соціальні узи між заможними та незаможними». Показував масштабні історичні процеси на прикладі одного поселення.

Зазначена література показує інше бачення дитинства, що дає можливість скласти більш об'єктивну думку, щодо процесів, які відбувались на той час.

Комплексністю підходу відрізняються дисертація й монографія А. А. Славко [206, 207]. Його важливим досягненням є глибокий джерелознавчий аналіз відомчої документації НКВС і Народного комісаріату просвітництва РСФСР (картки обліку неповнолітніх правопорушників,

зведення руху безпритульних, звіти дитячих будинків), створення бази даних «Безпритульник».

Детальним аналізом відрізняється дисертаційне дослідження Н.В. Семіної [264]. Дослідниця різнопланово підходить до феномену безпритульності – як до явища і як до процесу: причинами її виникнення, на думку автора, є економічні (тяжкі побутові та державні умови), психологічні потрясіння від війни).

Історіографія в 1990-2000-ні роки характеризується стійким інтересом до вивчення проблеми безпритульності, злочинності та сирітства, а також становленням системи соціального захисту.

У другій половині 1990-х років вітчизняна історична наука починає звільнятися від ідеологізації, починає розглядати інші гіпотези, які пропонують зарубіжні автори. Поступово збільшується цікавість до історії повсякденності, все більшу увагу істориків привертає феномен дитинства.

Інтерес науковців до вивчення історії повсякденності значною мірою був викликаний ознайомленням із роботами А. Людтке [157]. У цих роботах висвітлено вплив політичної моделі на життя людей, їх стратегії виживання, поведінка в різних повсякденних контекстах. Опираючись на події в Німеччині, автор розкриває особливості повсякденних реалій, використовуючи нові підходи щодо вивчення війни та влади, праці в житті звичайної людини. Він критикує біполярну концепцію влади, яка розділяє суспільство на два табори – тих, панує й тих, хто протидіє цьому.

А. Людтке показав, що, крім прямої непокори чи страйку, існують й інші мотиви поведінки, інша логіка протистояння, наприклад, тихе ухилення від роботи. Із цих досліджень складається інша концепція здійснення влади: залежність людей ніколи не буває повною: навіть при таких режимах як фашизм чи сталінізм люди завжди знаходять місце для свавілля, тобто не завжди сприймають «команди», але й мають власні стратегії, тим самим впливаючи на владу.

Американському історику Ш. Фіцпатрік [219] у роботі «Повсякденний сталінізм» вдалося, збалансовано співвіднести повсякденне й надзвичайне. Незважаючи на те, що вона досліджувала більш ранній період 30-х років, робота науковця дає можливість проаналізувати наскільки початок війни змінив життя радянських дітей. Зокрема, що сприймалося як норма, а що як аномалія.

А.А. Сальникова [189,190], аналізуючи особливості дитинства ХХ століття акцентує увагу на специфіці складання історіографії цього питання в епоху «російських катастроф», а саме, на таких аспектах: дитячий текст, різниця його з дорослим, дитяча пам'ять. При цьому діти, як вважає дослідниця, дивляться на своє минуле об'єктивніше та критичніше, ніж дорослі. А.А. Сальникова також акцентує увагу на специфіці так названої розколотої пам'яті, коли одні й ті ж самі події відтворюються різними людьми по-різному. Також вона описує зміни в дитячому ігровому просторі, які пояснюються війною і політичною ситуацією у світі.

Про людину в екстремальних умовах війни розмірковує Е.С. Сенявська [192]. Вона звертає особливу увагу на те, що в людській пам'яті, зазвичай, зберігаються ті події, які справили найбільше враження, при цьому підвищена емоційність притаманна ранньому віку сприяє процесу запам'ятовування.

Починаючи з 2000-х усе більше дослідників вивчають дитячу злочинність, безпритульність та сирітство, а також дитинство взагалі. І.В. Реброва[185] наголошує на парадоксальності дитячого воєнного життя в тому, що «воно недуже різке відрізнялося від мирного часу. Змінювалися ігри, зменшувався час, проведений на вулиці без нагляду дорослих, з'явилося відчуття турботи про членів сім'ї та певна «дорослість» у пошуках їжі й засобів існування. Водночас, закони воєнного часу та окупаційний режим, не могли перешкоджати тому, що діти (хоч на якийсь час) залишалися просто дітьми».

Феномен дитинства, що розглянутий у роботах учених, лише частина історіографії нашого дослідження. Аналіз цього вікового етапу, можливо б, не

представляв інтересу, якщо б дитинство не було оточене ореолом історичних подій, щоденних практик, людських взаємин, пов'язаних з війною.

М.Р. Зезина [126] описує колосальний масштаб безпритульності та бездоглядності в ХХ столітті, звертаючи увагу на неможливість успішного вирішення цих проблем. О.Ю. Ильченко [250], використовуючи історичний досвід, займається питаннями вивчення безпритульності в сучасному світі. Він пропонує свою авторську класифікацію поділу термінів «безпритульний» і «бездоглядний».

Ще потрібно виділити серед російських дослідників роботу В.М. Коренюк [258], яка присвятила своє дисертаційне дослідження повсякденному життю дітей воєнного й післявоєнного часу. Вона висвітлює навчальний процес, дитячу ігрову повсякденність, страхи під час війни, переживання дітей, їх зайнятість. Порівняння життя дітей у місті та сільській місцевості. Важливу роль відігравало вуличне та дворове життя. Зайнятість батьків, нехватка грального простору, цікавість підлітків до вільного від контролю життя призводила до появи вуличної та дворової культури.

На вулицях часто опинялися діти різного походження й розвитку. Це призводило до того, що діти з девіантною поведінкою залучали у своє коло спілкування ровесників із благополучних сімей. Більшість дослідників наводять факти по-своєму важливі для науки, оскільки показують саме психологічний стан дитини під час війни.

А.Ю. Рожков [187] ще один сучасний російський історик який досліджує повсякденність та ювенальну історію. На його думку дискурс учнів про війну формувався не тільки на основі переживань, а ще й додавався офіційним дискурсом політичної пропаганди. Він виявив найбільш поширені мотиви переживань дітей під час війни. Мотив страху, розгубленості, подавленості, надії, віри в перемогу, супротиву ворогу.

Питання методології досліджує Лисенко О.Є. [156] Він вважає, що зараз спостерігається брак теоретико-методологічного забезпечення досліджень масштабної, багатовимірної проблеми «Війна і Україна», відбувається

знецінення макроісторії. Оскільки останнім часом все більше цікавості до історії повсякденності. На його думку однією з об'єктивних причини цього прояву є прагнення компенсувати відсутність належної уваги радянської історіографії до ролі пересічної людини в історії.

Заслуговують на увагу роботи Т.В. Воронської [107-109] в яких авторка розглядає життя та побут населення, молоді України в роки війни. Також вона є дослідницею історії національних і радянських спецслужб.

Вронська Т.М. досліджувала життя та побут населення у роки війни та роботу національних і радянських спецслужб. Важливою її працею є «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917—1953 рр.)», де розглянуто каральні практики влади проти жінок та неповнолітніх дітей «ворогів народу», взаємодію різних ланок механізму політичного терору, його психологічні наслідки.

Особливе місце в дослідженні таких соціальних явищ, як дитяча безпритульність та бездоглядність займає монографія Г. М. Голиша «У вирі війни» [117]. У цій та інших своїх наукових працях саме він першим комплексно дослідив становище неповнолітньої категорії населення під час війни та в період перших повоєнних років, порушуючи окремі аспекти обсягів безпритульності та бездоглядності, державної політики у сфері захисту дитини тощо.

Заслуговує на увагу дисертаційна робота Л. Г. Голиш «Функціонування спеціальних установ УРСР у 1943-1945 рр.» [118], у якій авторка розглядає класифікацію та специфіку функціонування спеціальних дитячих установ на території України в повоєнні роки. Вперше у вітчизняній історичній науці проведено типологізацію цих установ за їх функціональним призначенням, особовим складом вихованців та специфікою діяльності. У подальших роботах дослідниця також неодноразово торкається питань влаштування дітей-сиріт після війни та цікавиться спеціальними дитячими установами.

Серед представників вітчизняної історіографії, дослідників названої проблеми потрібно також виділити Н. М. Касьянову [133], яка подає

характеристику дитячої безпритульності та бездоглядності у воєнний та повоєнний період на прикладі Донбасу. У роботі визначені основні причини наявності зазначених негативних соціальних явищ, з'ясовано масштаби проблеми. Розглянуто спеціальні дитячі виховні установи для дітей із статусом «діти-сироти» та «бездоглядні». Діяльність органів опіки та піклування, дитячих трудових колоній, а також допомогу громадськості в подоланні досліджуваної проблеми. У своїй науковій праці дослідниця порушує малодосліджену проблему поширення такого антисоціального явища, як дитячої девіації в повоєнний період. Хоча ні Л. Г. Голиш, ні Н. М. Касьянова не висвітлюють психологічних особливостей і переживань дітей у воєнний період, не акцентують уваги на їх повсякденності.

Розробкою проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в правовому вимірі займається І. В. Маловічко [163], за допомогою аналізу нормативно-правових актів, що регулювали порядок подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в кінці 30 років - початку 40-х роках ХХ століття.

Нові критичні погляди проблеми Другої світової війни зібрано у видання «Україна в Другій світовій війні: з погляду ХХІ століття. Історичні нариси» [218]. На основі критичного аналізу вже опублікованих матеріалів і нових масивів джерел, більшість з яких вводиться вперше до наукового обігу, подається сучасне бачення мобілізаційних і режимних заходів радянського керівництва, стратегічних і фронтових операцій на території України, політики німецької окупаційної влади, боротьби партизанів та підпільників у тилу нацистських окупантів, діяльності самостійницьких інституцій, суспільно-політичних та соціокультурних процесів воєнної доби, стану радянської економіки в цей період, демографічні втрати українського народу в роки війни. Нас найбільше цікавить блок повсякденного життя цивільного населення, оскільки там можна почерпнути умови життя дітей під час війни.

Аналіз заходів запобігання злочинності неповнолітніх за радянських часів розглянуто Юзіковою Н.С. [230, 231]. У статті здійснено ретроспективний

науково-теоретичний аналіз виховних, примусових, організаційних та соціальних заходів запобігання злочинності неповнолітніх у контексті діяльності соціальних інститутів профілактики. Цим же автором написана монографія «Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох (від Давнини і Середньовіччя до XXI століття)», де охарактеризовано життя дітей у різні періоди історії. Їх освітні процеси, системи виховання та злочинність.

До правових аспектів цієї проблематики також звертались А. Медвідь [261]. Він досліджував теоретичні та практичні проблеми соціального захисту бездомних осіб, звертався до історії становлення та розвитку законодавства про захист безпритульних неповнолітніх. Н. Березовська [98] дослідила процес становлення системи протидії правопорушенням зі сторони неповнолітніх і сферу виправного виховання в Україні.

У 2010 з'являється книга Покась В. [183], яка присвячена історії інтернатних закладів.

Сучасною дослідницею радянського дитинства є Нані Гогохія [166-168]. У сферу її інтересів входять історія повсякденності, історія та антропологія дитинства в тоталітарному суспільстві. Зокрема виховання, інтереси, праця, дозвілля у житті дитини УРСР.

Праці з історії травматичного радянського є у Р. Подкура [182]. Він дослідник історії радянських спецслужб, реакції населення на систему, але у нього є статті про дитячий ГУЛАГ.

Аспекти ідеологічної роботи серед дітей-репатріантів розглянуто у статті Андрєєва А. «Деякі аспекти ідеологічної роботи серед дітей-репатріантів на території України у повоєнний період» [83]. У дослідженні проаналізовано специфіку, характерні особливості, головні цілі та завдання ідеологічної обробки репатріантів.

Дослідником дитячої злочинності є О.І. Андрухів [84,85]. Він досліджує заходи радянської влади у запобіганні та подоланні злочинності серед безпритульних та бездоглядних. Наводить статистичні дані, щодо правового статусу та особливостей функціонування дитячих закладів.

Дисертаційна робота Букреєва Т. Б.[252] присвячена комплексному вивченню найважливіших аспектів процесу подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму. В роботі охарактеризовано правові засади ліквідації та стримування дитячої безпритульності в радянській Україні. Висвітлено участь вітчизняної громадськості та міжнародних організацій у профілактиці дитячої безпритульності і бездоглядності. Виявлено складові процесу соціалізації дітей в інтернатних закладах.

Так, як Україна зараз знаходиться у стані збройного конфлікту, то дослідження порушень прав дитини наразі активізувалися. Серед сучасних учених, що досліджують цю проблему, можна виділити Опольську Н.М. [173], яка у своїй статті розглянула порушення прав дитини в умовах воєнного протистояння. Науковець внесла пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з метою закріплення прав дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту.

Найновішим виданням є «Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян» [124] київських авторів Миколи Боровика, Наталії Дробкової та Тетяни Пастушенко. Книга цінна тим, що містить автобіографічні спогади киян, які жили в столиці під час Другої світової війни. Ці історії демонструють, яким було життя під час війни для звичайної людини. Це роки голоду, примусової праці та важких випробувань. Видання дає інформацію про те, яким було повсякденне життя столиці у воєнні роки. Для автора книга дає інформацію та спогади саме дітей під час Другої світової війни.

Таким чином можна зробити висновок, що проблема боротьби із безпритульністю, злочинністю та сирітством в Україні в 1942-1945 роках висвітлена дещо фрагментарно. Наявні дослідження розглядають лише деякі аспекти теми або розглядають питання лише на прикладі окремих регіонів України. Незважаючи на певні досягнення в сучасній історичній і юридичній науках, тема безпритульності, сирітства та злочинності потребує подальшого наукового дослідження. Тому автор, використовуючи радянську й сучасну

літературу, а також архівні матеріали, комплексно підходить до висвітлення проблеми.

1.2 Джерельна база

Дане дослідження опирається на джерельну базу, яка охоплює різноманітні за змістом та характером джерела. Це величезний комплекс друкованих та архівних документів воєнних років, а ще матеріали тогочасної періодики. Вагома частина використаних у роботі джерел уперше вводиться до наукового обігу.

Оптимальне застосування різних джерел потребує їх класифікації, для цього нами використано загально визнаний принцип розподілу за походженням.

Згідно з цим джерельна база дослідження складається з таких груп:

- 1) неопубліковані матеріали;
- 2) опубліковані матеріали (законодавчі акти владних структур, документи виконавчих органів влади, документи й матеріали громадських організацій; статистичні дані; матеріали періодичних видань).

Першу групу джерел складають неопубліковані матеріали, які дають можливість висвітлити недосліджені факти. Для цього автором було опрацьовано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Вінницької області, Центрального державного історичного архіву України, м. Львів а також матеріали Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України по Вінницькій області.

Фонд Р-2 ЦДАВОВУ має довідки про стан дитячих будинків України, доповідні записки, зведені звіти про контингент та мережу дитячих будинків, дані про стан навчально-виховної роботи з дітьми. Цінними є довідки та листи евакуйованих з України дитячих будинків (опис №7 справа 2773) [5],

підсумки реєвакації дитячих будинків із східних республік (опис No7 справа 2774) [6], розміщення радянських дітей, які прибули з Бухаресту, з Німеччини (опис No7 справа 1548) [3].

Фонд Р-2 справа 1549 ЦДАВОУ [4] надає інформацію про те, що Центральний комітет комсомолу виділив кошти для допомоги дітям-сиротам західних областей, так як збір коштів у зазначеному регіоні проводиться не всюди.

У фонді 7 «Центральний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України» ЦДАГОУ містяться важливі документи, про патрунування, опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків [44]. У фонді 1 опис 23, справа 1393 [18] містяться постанови про заходи боротьби з безпритульністю та бездоглядністю, статистику та види дитячої злочинності, побутове життя виховних колоній [30].

Репрезентативним є фонд 166 «Міністерство освіти України». Він містить звітну і довідкову документацію про діяльність органів освіти [7, 8, 9]. У справах фонду зібрано звіти, дані та протоколи про роботу губернських, повітових окружних, міських, районних органів влади у справі боротьби з дитячою безпритульністю. Матеріали фонду дозволяють прослідкувати динаміку росту безпритульності неповнолітніх. Особливо важливими стали звіти обстежень дитячої закладів

Фонд 1 опис 23 справа 1422 ЦДАГО містить директивні документи радянських владних структур, у яких повною мірою відбилась політика радянської влади щодо напрямків боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю, містяться у матеріалах фондів 1 «Центральний комітет комуністичної партії України», 7 «Центральний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України» Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Окрім того, містить інформацію про допомогу вагітним жінкам та саодиноким матерям [13], про підсумки навчання і виховання дітей за 1944 - 1945 рр [23,24], про стан і забезпеченість дитячих будинків [38, 41], про боротьбу з дитячою безпритульністю [40, 42]. Також міститься

інформація про смертність серед вихованців дитячих будинків, випадки знущань з боку педагогів.

Узагальнюють картину подій того часу стенограми нарад секретарів обкомів КП(б)У щодо питань боротьби з дитячої безпритульністю та бездоглядністю, директорів дитячих виховних установ про функціонування дитячих будинків, стенограми нарад прокурорів та слідчих у справах неповнолітніх про стан боротьби з хуліганством, про заходи щодо посилення боротьби з дитячою злочинністю [38, 39].

Доповнює інформацію Центральних державних архівів матеріали з Державного архіву Вінницької області. Фонд Р-1304 [48] містить протоколи засідання обласних рад, які характеризують матеріальне забезпечення дітей-сиріт, надають статистичні дані, отримання фаху дітьми старшого віку. Фонд Р-2700 опис 5 справа №12 [47] містить постанову «Про відновлення роботи приймальника-розподільника», справа №13 – про відкриття дитячих кімнат [48]. Цінною є інформація справи №34, де висвітлюється переписка міліції та прокуратури [49]. Вона містить листи дітей до батьків на фронт, які описують справжню ситуацію в країні на той час. Ці документи дозволяють зрозуміти психічний стан дітей, їх ставлення до дійсності..

Державний архів Міністерства внутрішніх справ України по Вінницькій області зосередив інформація про повсякденну діяльність різних підрозділів міліції, її сильних і слабих сторонах. Вони дали інформацію про основні методи діяльності міліції по профілактиці, розкриттю тих чи інших видів злочинів і про заходи прийняті керівництвом міліції для покращення результативності роботи основних її органів.

Наступна категорія представлена законодавчими актами владних структур, документами виконавчих органів влади, документами й матеріалами громадських організацій. До документів та матеріалів громадських організацій, віднесено документацію Ленінської Комуністичної спілки молоді України, Української Республіканської Ради професійних спілок, Товариства Червоного Хреста. Тут розміщено різні за характером документи: звіти, довідки,

інформації, доповідні записки. Вони містяться частково на сторінках документальних збірників («Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов.») і періодичних видань («Радянська школа»). Так, у 1944 р. була прийнята Постанова XII пленуму ЦК ВЛКСМ «Про заходи щодо покращення роботи комсомолу в школі» [63], якою визначалась роль комсомолу у справі допомоги школі в вихованні молоді.

Велика частина інформації цієї групи представлена стенограмами нарад секретарів дитячих виховних закладів комсомольських організацій – трудових виховних колоній, ремісничих училищ, шкіл фабрично-заводського навчання та дитячих будинків [21, 35]. Їх цінність у тому, що розглядають фактично всі проблеми, які існували на той час у справі подолання безпритульності. Докладно обговорюють позитивні та негативні моменти у функціонуванні дитячих виховних закладів, участь комсомольців у рейдах по виявленню «дітей вулиці», описують справу організації дитячого відпочинку.

Незважаючи на заідеологізованість, документи радянських виконавчих органів влади та громадських організацій дають можливість відтворити діяльність комітетів партії, органів внутрішніх справ, освіти, охорони здоров'я у справі подолання дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності.

У джерельній базі вивчення проблеми неповнолітніх українців у воєнні роки важливе місце займають опубліковані документи. Більшу частину складають збірники матеріалів, які документально відображають події німецько-радянської війни.

Із них найціннішим є тритомник «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы» [66], який містить понад 1100 різноманітних документів. Попри те, що менше 5% поданих тут даних хоч якось стосуються малолітнього населення у воєнні роки, чимало цінної інформації з теми дослідження, можна віднайти в цьому збірнику. У 7-му томі збірника «КПСС в резолюциях и решениях съездов Пленумов ЦК» [58] знайдено фрагменти документів, які відображають політику у воєнні роки, щодо неповнолітніх громадян.

Документальний збірник «Молодежь в годы Великой Отечественной войны Советского союза» [64] містить окремі сюжети із життя піонерських і комсомольських організацій у період війни. Важливу інформацію щодо безпритульних та бездоглядних дітей знаходимо в документальному збірнику з історії розвитку охорони здоров'я та культурного будівництва у воєнні роки. У названому документі є фрагментарний матеріал про відновлення роботи дитячих закладів, а також статистичні дані про юних громадян щодо медико-санітарних наслідків війни [60].

Збірники опублікованих джерел новітнього періоду містять такі документи, які раніше не були опубліковані. До особливо цінних слід віднести збірники документів впорядковані В. Косиком і В. Сергійчуком [68]. У цих збірниках можна віднайти інформацію, яка певною мірою характеризує становище неповнолітніх українців у роки війни.

Для кожної бюрократичної системи властиве прагнення приховати негативну і перебільшити позитивну інформацію. Тому завданням автора було максимально об'єктивно висвітлити архівні дані.

Важливим джерелом стали директивні документи вищих радянських органів влади – Президії Верховної Ради СРСР, Ради Народних Комісарів СРСР і УРСР, Центрального комітету КП(б)У. У роботі були використані постанови РНК СРСР і УРСР та ЦК ВКП(б)У «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» [61], «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків», «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи були закатовані та розстріляні фашистськими загарбниками» [68], «Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в Українській РСР» [61], «Про дитячі будинки при промислових підприємствах», «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх» [62], «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством» [62] тощо.

Вказані постанови надають інформацію про дії держави стосовно неповнолітніх громадян, які залишились без нагляду родин. На сторінках

збірок документів опублікована значна частина даних. Важливим документом з питань форм прийомного виховання в родинях трудівників є указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін та доповнень до кодексу законів про родину, опіку, подружжя і про акти громадянського стану УРСР» [54], який дозволяв при процедурі усиновлення привласнювати дитині, яку беруть у родину, прізвище, а також ім'я по батькові, на вибір усиновителя. Його знаходимо на сторінках офіційного друкованого органу Президії Верховної Ради УРСР – «Відомості Верховної Ради Української РСР», де розміщувалися укази та поточні зміни й доповнення до чинного законодавства.

Були використані документи виконавчих органів влади, які висвітлюють питання впровадження в життя Народними Комісаріатами, а з 1946 р. Міністерствами, владних постанов. Це розпорядчі акти Народних комісаріатів освіти, внутрішніх справ, охорони здоров'я, а також їх звітна документація – звіти відділів народної освіти про влаштування дітей, що лишилися без батьків, звіти про роботу дитячих будинків, доповідні записки, листи, повідомлення, довідки органів МВС про стан боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю.

Ці дані виводили постійно – у кінці кожного кварталу та як підсумок за рік. Такі довідки й звіти характеризують активність виконавчих органів влади у справі вирішення поставлених завдань, аналізують продуктивність їх діяльності, містять інформацію про досягнення та недоліки в роботі, фрагментарні статистичні дані про кількість безпритульних та бездоглядних дітей.

Третю групу джерел складають статистичні дані, що дають можливість доповнити історичні процеси та явища кількісними характеристиками. Через відсутність опублікованих даних саме про кількість безпритульних і бездоглядних та навіть дітей-сиріт, нами в якості матеріалів статистики використовувалися довідки органів внутрішніх справ про боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, оперативні зведення дитячих кімнат

міліції про кількість затриманих дітей, їх контингент, подальший розподіл та притягнення до відповідальності батьків; довідки обкомів КП(б)У про проведені заходи, спрямовані на боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, які містять дані про кількість дітей, затриманих на вулицях під час проведення рейдів з їх вилучення; звіти обласних відділів народної освіти про влаштування дітей, які втратили батьків. Ці матеріали зберігаються у фондах центральних та обласних архівів України й дозволяють простежити зміни в кількості безпритульних та бездоглядних. Відсутність опублікованих даних, різні цифри у документах свідчать про те, що єдиного реєстру сиріт, безпритульних та бездоглядних не було.

Аналіз періодики дозволив не тільки відчувати дух епохи, але й почерпнути багатий фактичний матеріал, який відображав лінію державних органів у вирішенні питання ліквідації дитячої бездоглядності.

У роботі над дисертацією автор враховував певні тенденції у виборі матеріалів друкованих видань, навмисне спотворення інформації, її пропагандистський характер. Багато газетних публікацій носили характер державного замовлення. Однак у пресі періоду, який досліджується, знаходимо також немало відомостей побутового характеру [244], які дають додаткові можливості для вивчення соціальної дійсності.

З початком війни на території України частина преси припиняє свою роботу. Це такі журнали як «За комуністичне виховання дошкільника», «Комуністична освіта», «Світ дитини».

Першим дитячим періодичним виданням на завершальному етапі війни став журнал «Барвінок» для учнів початкових класів. Вперше він вийшов ще у 1928 році у м. Харків. Але з початком війни в його друк припиняється і відновлюється лише у 1945 році. Твори В. Сосюри, М. Рильського, О. Копиленка, П. Тичини, Ю. Яновського, А. Малишка, М. Стельмаха, Л. Первомайського та багатьох інших письменників вчать дітей шанувати працю і людей праці, виховувати кращі моральні риси. «Барвінок» дбав про розвиток

творчих обдарувань дітей, проводячи систематично різноманітні конкурси. Багато років при журналі діяло літературне об'єднання школярів "Первоцвіт".

Поради педагогам по проведенню заняття без підручників, дисципліні, методиці викладання іноземних мов надав «Педагогічний інформаційний бюлетень» [240]

Побут та повсякденність населення можна почерпнути у газетах, які видавались у регіонах України, зокрема «Вінницька правда» [235,], «Донецький вісник» [245], «Волинь» [246]. Ці видання описували події на фронті, проблеми регіону, матеріальну забезпеченість шкіл, соціальні виплати та ін.

Таким чином можна констатувати, що застосування різних груп джерел з урахуванням їх критичного аналізу та порівняння з опублікованими матеріалами й між собою, допомогло виконати дослідницькі завдання, дало можливість вивчити прояв дитячої бездоглядності та боротьбу з нею в 1942-1945 рр.

1.3 Методологія дослідження

Методологічну основу роботи складає багатофакторний підхід, який укорінений у традиціях історичної науки. Його застосування дозволяє виявити комплекс причин, які породжують певні соціальні явища, прослідкувати на конкретних прикладах взаємозв'язок і взаємовплив демографічного, соціально-економічного, політичного, соціально-психологічного та інших факторів історичного процесу.

У 1927 році у «Великій радянській енциклопедії» вперше дали офіційне визначення поняття «безпритульність». Це неповнолітні, позбавлені педагогічного нагляду та піклування, які перебувають в умовах, що шкідливо діють на їх суспільні прояви та здоров'я. Безпритульними треба вважати не тільки тих дітей, які втратили батьків (або опікунів) і домашнє вогнище. якщо батьки (або опікуни) позбавляють дітей їжі, грубо з ними поводяться,

підбурюють їх на злочин, негативно впливають власним прикладом – діти таких батьків теж вважаються безпритульними [141].

Сучасні автори до безпритульних відносять дітей, які залишилися без зв'язку з сім'єю та батьками, які не мають житла і добувають засоби для свого існування протиправним способом. Бездоглядними вважаються діти, які повністю не розірвали зв'язок з сім'єю, але вони позбавлені належного контролю й нагляду зі сторони батьків або осіб, які їх замінюють.

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) використовує термін «діти вулиць», до цієї категорії відносять тих неповнолітніх, які не спілкуються із своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях або не мають взагалі постійного житла й кожен раз ночують у новому місці; діти, які підтримують контакт із сім'єю, але проводять більшу частину дня, а іноді й ночі на вулиці; діти – вихованці будинків інтернатів та притулків, які з різних причин втікли з них і перебувають на вулиці.

Цей термін прийшов до нас із Європи, де дитяча безпритульність включає в себе не лише дітей, що не мають постійного житла. Так, в Бельгії розрізняють три групи «дітей вулиць», це діти, які протягом більшої частини дня жебракують, працюють на вулиці, прогулюють школу; діти, які втікли з дому; псевдопостійні «діти вулиць», що живуть вдома, але вулиця є середовищем їх постійного місця перебування.

Необхідно зазначити, що в літературі не існує однозначного визначення поняття «злочинність неповнолітніх». Так, поряд із зазначеною категорією нерідко використовують термін «підліткова злочинність». На нашу думку, таке ототожнення не є цілком правильним, оскільки за показниками вікової психології підліток — це дівчина чи хлопець у віці від 12 до 16 років. За підлітковим віком настає юність, проте поняття "юнацька злочинність" теж буде неточним, оскільки юнацький вік не закінчується у 18 років. Іноді застосовують термін "дитяча злочинність". Однак таким поняттям можна умовно позначити діяння осіб у віці до 15-16 років, бо злочини, які вчиняють особи у 17—18 років, аж ніяк не назвеш дитячими [146].

Ще варто розглянути терміни злочин та правопорушення. Термін «злочин» є складним словом, що утворене з іменника «зло» і дієслова «чинити» та означає «вчинення зла», «вчинене зло». Злочин — антисоціальний вчинок людини, що посягає на відносини, що склалися в суспільстві, і становить небезпеку суспільному розвитку та тягне за собою кримінальну відповідальність.

Правопорушення — це неправомірне (протиправне) суспільно-шкідливе винне діяння (дія ч и бездіяльність) деліктоздатної особи, за вчинення якого особа може бути притягнута до юридичної відповідальності. Тобто правопорушення це більш широке поняття, яке включає в себе і злочини і проступки.

У сучасних дослідженнях щодо категорій безпритульних і бездоглядних поширеним є термін «соціальне сирітство». Це поняття є багатоплановим і включає в себе такі категорії дітей: діти, від яких відмовились батьки; підкинуті діти; діти, чиї батьки знаходяться в місцях ув'язнення або невиліковно хворі; діти, чиї батьки вважаються зниклими безвісти.

Також у окрему категорію можна віднести проблему, яку породжує сучасний світ – діти, батьки яких працюють за кордоном. Усі ці випадки об'єднує те, що при живих батьках діти все одно вважаються сиротами, адже позбавленні повноцінного виховання.

У цьому дослідженні об'єктом вивчення є дитина, яка опинилась на узбіччі життя, яка втратила дім та родину й намагалася пристосуватися до обставин, запропонованих долею.

Специфіка завдання й предмета визначає методологічні засади дисертації. Усі методи дослідження підпорядковані певним методологічним принципам: історизм, об'єктивності та системності.

Принцип історизму дозволив розгляд усіх досліджуваних процесів, подій, явищ у їх розвитку і взаємозв'язку у часі та просторі з іншими процесами, подіями, явищами. Виходячи з цього, соціальні аномалії в середовищі дітей розглядалися у світлі соціально-економічних, культурних і

політичних змін 1942-1945 рр. важливим елементом принципу історизму є відображення закономірності подій, пов'язаних з дитячою безпритульністю, оскільки всі вони відбувалися у відповідності до тогочасних реалій.

Принцип об'єктивності дав можливість уникнути упередженості для всебічного вивчення і забезпечив зіставлення інформації з усіх можливих джерел для отримання виваженого результату. Наукова об'єктивність уможливила розкриття предмету дослідження таким, яким він існував у реальності, на фоні усіх змін, що відбувались тоді з суспільством.

Застосування принципу системності дозволило дослідити дитячу безпритульність як кризову складову тогочасного суспільства.

У ході дослідження ми послуговувалися низькою загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів.

З числа загальнонаукових методів у дисертації використано метод аналізу, синтезу та періодизації. Аналіз здійснювався способом умовного поділу предмету на частини для докладного вивчення.

У свою чергу за допомогою синтезу інформацію, отриману шляхом аналізу, було об'єднано, що дозволило визначити шляхи подолання проблем дітей.

Метод періодизації необхідний для встановлення моментів важливих змін у формуванні нових причин появи й зростання контингенту «дітей вулиць», становленні нормативно-правової бази, методів і форм ліквідації дитячої безпритульності, злочинності та сирітства.

Із групи міждисциплінарних методів використано проблемно-хронологічний, класифікації, систематизації та дискурс-аналізу.

Структурно-функціональний метод дозволив прослідкувати взаємозв'язки між центральними й місцевими органами влади в боротьбі з дитячою злочинністю, безпритульністю та сирітством.

Під час пошуку літератури та вивчення стану обраної теми були використані метод систематизації та класифікації. Метод класифікації використано під час вивчення стану наукової розробки проблеми і

характеристики джерельної бази. Також метод класифікації використовували для виділення в історіографії кількох поглядів на проблему дитячої безпритульності, сирітства та злочинності.

Використання проблемно-хронологічного методу дозволило вибудувати зміст кожного розділу в хронологічній послідовності, що дало можливість прослідкувати динаміку подолання досліджуваної проблеми.

Метою дискурс-аналізу є визначення причин і наслідків різних висловлювань. Цей метод дає можливість зрозуміти вплив кінематографу, дитячих творів, пропагандистських матеріалів на формування свідомості людини. Звернення до психології та педагогіки дали можливість прослідкувати адаптацію дитини до мирного життя.

У дисертації були використані й суто історичні методи: історико-типологічний, соціокультурного аналізу, порівняльно-історичний та метод історичного моделювання.

Історико-типологічний метод дозволив виділити типи дитячих установ на основі характерних для їх завдань, спрямувань і методів.

За допомогою порівняльно-історичного методу було проведено дослідження особливостей дитячої безпритульності, сирітства й злочинності по регіонам, а також визначено динаміку їх поширення.

Метод соціокультурного аналізу дав можливість з'ясувати питання взаємодії громадськості з державою в подоланні безпритульності й бездоглядності дітей; дослідити проблему соціалізації дітей у суспільстві.

Для повного висвітлення дитячих проблем важливо знати їх повсякденність, а саме: побут, субкультури, ідеали; також зважати на чинники, що впливали на формування цінностей, свідомості та норм поведінки дітей в умовах формування радянського суспільства. Тобто за допомогою методу соціокультурного аналізу вивчалися ціннісні орієнтири та субкультура безпритульних дітей.

Отже, для досягнення поставленої мети і виконання завдань проаналізовано понятійно-категорійний апарат. Теоретична база дослідження

дозволяє використовувати різноманітні принципи та методи, керуючись якими автор намагалась викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та найбільш адекватно відобразити діяльність стосовно ліквідації зазначених негативних явищ.

Були використані загальнонаукові методи, спеціально-історичні та міждисциплінарні підходи.

Висновки

Джерельну базу наукової роботи складають документальні джерела, а саме: матеріали, які були неопубліковані, опубліковані або розміщені в періодичних виданнях. Використані документи й матеріали дають можливість комплексно висвітлити діяльність органів влади та ситуацію, яка склалася на той період; максимально реалістично передати події та стан дітей під час війни.

Історіографія досліджень дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності періоду Другої Світової війни пройшла свою еволюцію. Всю наявну літературу можна поділити на три групи: роботи радянської доби, праці зарубіжних науковців та сучасна українська історіографія. Цінність робіт 40-х в тому, що вони написані очевидцями війни. Роботам 1950 -1980-х характерна марксистська методологія. Відкидаючи заідеологізованість та міфологізацію деяких джерел, використовуючи критичний аналіз, автор намагалась накопичувати максимально об'єктивний матеріал. Друга група – це праці зарубіжних науковців. Вони розглядають проблему у загальносоюзному масштабі або на матеріалах Росії. Український матеріал у цих роботах майже відсутній. Хоча їхня цінність полягає у висвітленні досліджуваної проблеми з іншої сторони. Зарубіжні автори розглядають еволюцію уявлення про дитинство, образи дитинства в різні історичні епохи та вплив моделей виховання на хід історії.

Достеменний процес боротьби з дитячою бездоглядністю, сирітством та злочинністю висвітлюють протоколи, доповідні записки, статистична та звітна

документація, листування. Для досягнення поставленої мети та виконання завдань дослідження вказана джерельна база є доволі репрезентативною.

Сучасна українська історіографія постійно поповнюється науковцями, які цікавляться проблемами безпритульності, сирітства та злочинності. Вони вносять у дослідження новизну розглядаючи проблему з усіх сторін, враховуючи досвід зарубіжних та радянських авторів.

Для дослідження проблеми боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю на визволених від окупації території України в 1942-1945 роках існує теоретична база дослідження, що ґрунтується на методології історичної антропології, дозволяє використовувати різні принципи та методи, керуючись якими, автор дотримувалася у подачі матеріалу послідовної й логічно завершеної форми та доклала зусиль, щоб найбільш адекватно відобразити діяльність держави стосовно ліквідації зазначених негативних явищ.

Завдяки комплексному використанню визначених методів дослідження, використання різних джерел стало можливим розв'язання поставлених завдань.

Розділ 2

ПОЛІТИКА ОРГАНІВ ВЛАДИ, ЩОДО ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ДІТЕЙ

2.1 Правові засади ліквідації та стримування безпритульності неповнолітніх громадян

У ХХ столітті відбулося дві світових війни. Вони стали гуманітарними катастрофами, з яких людство винесло повчальні уроки, хоча, на жаль, далеко не всі люди зробили належні висновки. У контексті розвитку права згадані події надали потужний поштовх для формування гуманітарного міжнародного права та розвитку теорії й практики захисту прав людини.

Проблема захисту прав дитини, яка на момент початку війни уже була поставлена й вирішувалася на законодавчому рівні в багатьох країнах Європи та Америки, теж була загострена й особливо тим, що діти стали не тільки масовими жертвами, але й учасниками війни.

До початку Першої світової війни захист дітей був складовою частиною захисту всіх цивільних громадян, що відображалося в конвенціях з міжнародного гуманітарного права. До преамбули Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни (1899 р.) було внесено «застереження Мартенса», яке свідчило, що у випадках, які не передбачені міжнародними угодами, цивільне населення залишаються під захистом і дією принципів міжнародного права, адже вони впливають із визначених між цивілізованими народами законів людяності та звичаїв, вимог суспільної свідомості». У Положенні про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. також містилися певні гарантії, які повинні надаватися під час війни цивільному населенню.

Катастрофічні для гуманітарної сфери наслідки Першої світової війни зумовили постановку питання про особливий захист дітей на міжнародному рівні. Англійка Еглантайн Джебб, що створила організацію «Рятуйте дітей», розробила проект універсальної декларації прав дитини, яка за її підписом, а

також підписами видатного педагога Януша Корчака та голови МКЧХ Гюстава Адора була представлена до Ліги Націй і у 1924 р. була прийнята.

У 1924 року Асамблея Ліги Націй ухвалила Декларацію прав дитини[71]. Цей документ був першою декларацією в галузі прав людини, ухвалений міжурядовою організацією, й він випереджав на двадцять чотири роки Загальну Декларацію прав людини. У цьому документі зроблено заяву про те, що «людство має дати дитині краще з того, що воно може дати», і цей гуманітарний борг, який потрібно сплатити, знайшов відлуння у наступних Деклараціях прав дитини в 1959 році і в Конвенції прав дитини 1989 року. Метою тексту Декларації є простота й здатність до застосування в будь-якому місці та в будь-який час. Хоча Декларація названа «Декларацією прав дитини», вона стосується головним чином задоволення психологічних, економічних і соціальних потреб дитини, а тому її мова більше підходить до царини соціального забезпечення дітей. За постановами Декларації саме діти мали бути першими, хто має отримувати допомогу під час будь-якої екстремальної ситуації, зокрема, збройного конфлікту.

Ця стратегія захисту дітей, яка повинна були спонукати до високого рівня дитячої безпеки.

Протягом Другої Світової війни робота з розширення міжнародного правового статусу дітей продовжувалася. 1943 року міжсоюзницька Конференція працівників освіти [Inter-Allied Conference of Educational Fellowship], що представляла дев'ятнадцять держав, ухвалила «Хартію дітей післявоєнного світу», це розширило кількість заборонених підстав для дискримінації, які містилися в Декларації з «раси, національності або віри», до «статі» або «соціального стану». Того ж року «Декларацію можливостей для дітей» ухвалив Панамериканський Конгрес з питань дитини. [89].

Зокрема, в рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-учасницям про права дітей, які знаходяться в установах опіки прописані загальні принципи, права дітей, які перебувають в установах опіки, та основні якості та напрямки в роботі з такими дітьми. Закріплені конкретні права за

дітьми, які знаходяться в закладах опіки, наприклад, право на підготовку через спорт, ігри, культурні заходи, на доступ до всіх видів освіти, неформальні заходи, для того, щоб стати відповідальним і активним членом суспільства, право на участь у процесі прийняття рішень, що стосуються їх особисто або умов їх проживання в рамках даної установи, право на отримання інформації про свої права й правила того закладу, в якому вони проживають, у доступній для дітей формі[86, с. 312].

Питання про спеціальний захист дітей у міжнародному гуманітарному праві було порушене після Другої світової війни. Інституційною складовою захисту дітей стало створення Дитячого фонду ООН, що, як передбачалось, протягом десяти років здатен буде подолати усі шкідливі для дітей наслідки війни.

Організація Об'єднаних Націй міжнародне співтовариство, яке уже кілька десятиріч трудиться над тим, щоб дітям усього світу створити якнайкращі умови для усебічного розвитку й життя розвитку. Результатом цієї праці став ряд міжнародних документів надзвичайної ваги, які стосуються забезпечення виживання й прав дитини, розвитку та захисту юного покоління.

Базовим документом, орієнтованим на захист дітей, є Конвенція «Про права дитини», яку прийняла Організацією Об'єднаних Націй. У світовій історії це найперша глобальна угода щодо прав дитини: ратифікувала Конвенцію 191 країна світу, зобов'язавшись узгодити з її положеннями власне законодавство. [91, с. 293]

В Україні органи державної влади у своїй діяльності на початку війни керувались постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 1 червня 1935 р. «Про порядок затримання і подальшого направлення безпритульних і бездоглядних дітей» [67, с. 847-854]. Вагоме значення для попередження дитячої бездоглядності, безпритульності в роки війни мала прийнята 23 січня 1945 р РНК СРСР. постанова «Про утримання дітей, які залишились без батьків» [68, с. 69-70], яка на органи державної влади України покладала завдання виявляти й обліковувати безпритульних дітей, влаштовувати їх у дитячі установи.

У цьому зіграли важливу роль, насамперед, дитячі кімнати міліції, через які проходили всі затримані діти.

Ці заклади сприяли попередженню дитячої безпритульності, бездоглядності й злочинності. У цій діяльності міліції щодо неповнолітніх на початку війни важливу роль відіграв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1941 р. «Про застосування судами постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» [62, с. 416], який тлумачив, що кримінальна відповідальність для неповнолітніх настає як у випадках навмисно вчинення ними злочинів, так і у разі вчинення злочинів із-за необережності. Президія пропонувала застосовувати Верховному суду СРСР постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. у відповідності з текстом закону і з чинним кримінальним законодавством СРСР, а отже, і постанову ЦВК і РНК УРСР від 9 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» [67, с. 845-847], видану на виконання постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р.

У березні 1943 р. було видано постанову Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули у боях чи були закатовані та розстріляні фашистськими загарбниками». Ця директивна вказівка була спрямована на створення гідних побутових, культурних і санітарно-гігієнічних умов у дитячих будинках. У пункті першому постанови Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний комітет КП(б)У «зобов'язували голів виконкомів обласних і районних Рад депутатів трудящих і обкоми КП(б)У Ворошиловградської, Харківської, Сталінської, Сумської, а також всіх областей, що звільнялися від німецьких окупантів, негайно виявити всіх дітей-сиріт і влаштувати їх на патронат, усиновлення чи в дитячі будинки» [68, с. 341]. У наступному пункті Тичині П.Г., Народному комісару освіти УРСР, доручалося у триденний термін (до 1-го квітня 1943 р.) розробити план поширення мережі дитячих будинків у районах, що були звільнені від окупантів, внести пропозиції щодо організації виховного процесу, трудового навчання та дозвілля осиротілих дітей.

Постановою передбачалося всебічне залучення наркомату освіти, торгівлі, здоров'я, внутрішніх справ та їх обласних відділів, комітетів обласних та районних рад депутатів трудящих, обкомів КП(б)У, при вирішенні цих завдань. За рішеннями Постанови для оперативного керівництва справою влаштування й допомоги дітям-сиротам було створено Республіканську Надзвичайну комісію при РНК УРСР на чолі з заступником голови РНК УРСР М.П. Бажаном. До складу комісії входили – завідувачий відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У Литвин К.З., Нарком освіти УРСР Тичина П.Г., секретар ЦК ЛКСМУ Корнієнко Є.А., заступник наркома внутрішніх справ УРСР Ратушний М.Т.[68, с. 342]. Аналогічні надзвичайні комісії діяли при виконкомах обласних, районних та міських Рад депутатів трудящих. До їх складу входили керівники місцевих органів народної освіти, охорони здоров'я, представники партійних, профспілкових та комсомольських організацій.

Так, при виконкомі Сталінської облради депутатів трудящих була створена постійна комісія, спрямована на боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Головою цієї комісії став І.А. Журавльов, заступник голови Виконкому Сталінської облради трудящих

Надзвичайні комісії зобов'язані були виявляти дітей-сиріт, створювати пункти й кімнати прийому та розподілу безпритульних та бездоглядних, влаштовувати дітей у дитячі будинки, під опіку та на всиновлення. Комісії також повинні були здійснювати профілактичну роботу: перевіряти умови життя дітей, які опинялись на вулиці через бездоглядність, спостерігати за подальшою долею влаштованих у дитячі виховні заклади або під опікунство. Так, наприклад, у Ватутінському районі Ворошиловградської області до дитячого будинку були влаштовані, завдяки діяльності такої комісії, діти Чернови.

Коли виконкому стало відомо, що їх мати безнадійно хвора та перебуває у лікарні, а дітлахи залишилися без нагляду, було прийнято рішення влаштувати їх до третього дитбудинку за путівками облвно. У Ямському та Амвросіївському районах Сталінської області, після проведення комісіями

обстеження умов життя патронованих дітей, довелося зняти з патронату 28 чоловік та передати їх на виховання до дитячих будинків. Однак, треба зазначити, що комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю не скрізь працювали прийнятно. Наприклад, погано працювали комісії при Єнакіївському сільському, Костянтинівському міському районах, які перекладали всю роботу на відділи народної освіти. Не було точного обліку дітей-сиріт та патронованих у Білокуракінському, Слав'яносербському та інших районах Ворошиловградської області. Були випадки, коли зникало майно дітей-сиріт. Наприклад, у Олександрівському районі Ворошиловградської області завідувач райвно Луценко продав майно дітей Соколових на торгах, про що сектор дитячих будинків обласного відділу народної освіти доповів у прокуратуру, а майно було повернуто [145, с. 55]

30 липня 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову №917 «Про заходи в боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю дітей в Українській РСР», яку можна вважати першою комплексною програмою з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на завершальному етапі війни [68, с. 57-65].

У постанові наголошувалося на необхідності посилення роботи партійних органів і громадських організацій на місцях по боротьбі з безпритульністю. Зверталася особлива увага на поліпшення виховання й обслуговування дітей у дитячих будинках, приймальниках-розподільниках та в інших дитячих установах. Тому, відповідно до директивних постанов, в результаті діяльності місцевих органів влади та громадськості почала утворюватися мережа дитячих будинків, що дозволяло надати реальну допомогу безпритульним дітям, проводилася активна діяльність по вилученню їх з вулиць, що характеризувалася, у першу чергу, роботою з виявлення дітей-сиріт.

2.2 Заходи держави та місцевої влади щодо виявлення та влаштування дітей-сиріт та безпритульних

Органи міліції спільно з органами освіти, здоров'я та партійною владою систематично проводили відповідні рейди. Підбирали дітей на залізничних станціях, вулицях, базарах. Обстежували зруйновані будівлі, підвали та усі можливі місця їх скупчення. Після здійснення масових рейдів, знайдені діти потрапляли до дитячих кімнат міліції, як місця тимчасового перебування перед подальшим їх влаштуванням. Робітники кімнат міліції встановлювали наявність у дітей батьків, умови життя тощо. Безпритульних відправляли до дитячих приймальників-розподільників, а бездоглядних повертали батькам [40, арк. 21].

До ДПР приймалися діти віком від трьох до 16 років. У розподільниках діти перебували, як правило, впродовж 14 днів. Тут з ними проводили відповідну роботу, після чого (якщо зв'язок із батьками не було встановлено) таких неповнолітніх через органи освіти розподіляли по виховних установах: дітей віком до 14 років – до дитячих будинків та на патронування; дітей віком від 14 до 16 років влаштовувати на роботу на підприємства, до колгоспів та радгоспів, на навчання до шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ.

Діти віком до 3-х років через органи Наркомату охорони здоров'я направлялися на патронування та усиновлення чи у будинки дитини. Згідно постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1943 р. органи Наркомату охорони здоров'я зобов'язувалися якнайшвидше розгорнути мережу цих дитячих установ, зокрема, у Ворошиловградській області одразу ж було відкрито будинки дитини на 100 місць, а на лютий 1945 р. разом по Сталінській та Ворошиловградській областях функціонувало будинків дитини на 850 місць[129, с. 110].

Батьки, які в силу об'єктивних чи суб'єктивних причин не приділяли належної уваги вихованню дітей, через що останні опинялись на вулиці,

притягувались до адміністративної та карної відповідальності органами внутрішніх справ, засуджувались громадськістю за місцем роботи.

Наприклад, у 1944 р. у Сталінській області робітниками міліції було затримано 7192 бездоглядні дитини. Після проведення з ними бесід та роз'яснювальної роботи, діти були повернуті батькам та рідним, які понесли покарання – 771 особа була оштрафована, 53 – притягнуті до карної відповідальності, інші попереджені. У тому ж році по Ворошиловградській області було затримано 1036 бездоглядних. Суттєве ж покарання за невиконання батьківських обов'язків зазнали 101 особа [17, арк. 30].

Незначний показник батьківської адміністративної та карної відповідальності, на думку дослідника, може засвідчувати про невелику кількість правопорушень з боку таких дітей.

Зазвичай, бездоглядні займалися бродяжництвом, хуліганством, яке мало прояви катання на буферах трамваїв, битті вікон, ліхтарів, дитячих бійках тощо. У подальшому, якщо особу знову затримували на вулицях за хуліганство, відповідальність батьків уже не обмежувалась доганами та попередженнями, а доповнювалась адміністративними штрафами.

З метою недопущення бездоглядності у деяких районах для дітей та підлітків вводилася комендантська година. Тому, постановою Ямської районної ради депутатів трудящих від 29 листопада 1943 р. дітям до 14-річного віку категорично заборонялося знаходитись на вулиці, у клубах та у кіно після 18-ої години, а учням 8-10 класів після 20-ої години. Перебування дітей на вулиці після вказаного часу дозволялося лише у родинно-господарських справах і лише в супроводі осіб, відповідальних за їх виховання. Батьків, або осіб, які виконували їх обов'язки за порушення даної постанови штрафували до 100 крб., карали примусовими роботами.

Зменшити рівень дитячої бездоглядності держава намагалася й іншими заходами. Окрім застосування адміністративних покарань щодо батьків, які погано стежили за дозвіллям власних дітей, використовувався й механізм охорони материнства та дитинства. [133, с. 58]

Так, 8 липня 1944 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, про посилення охорони материнства й дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня», ордена «Материнська слава» і медалі «Материнство»» [67, с. 409].

З цього часу державні органи були зобов'язані надавати грошову допомогу матері-одиначці щомісяця на кожну дитину. Вона становила – 100 крб. на місяць на одну дитину, 150 крб. – на дві дитини та 200 крб. – на трьох та більше дітей. Допомога матерям-одиначкам надавалася до досягнення дитиною 12-річного віку. Згідно з положеннями цього указу матері-одиначки мали право помістити свою дитину на державне утримання в спеціальні заклади, а також у будь-який момент забрати її звідти.

Така форма державної підтримки в умовах післявоєнної розрухи інколи була рятівною для багатодітних матерів. Лобова Н.К. мешканка міста Курахове Донецької області так згадує своє дитинство: «... Мати постійно працювала, а ми самі собі...гуляли, хто подоросліє був за зовсім малими доглядали... А коли ізвещение прийшло, що батько загинув, мати Миколку до дитячого будинку віддала...».

Спеціальні види грошової допомоги та урядові нагороди передбачалися для багатодітних матерів. Відповідно до Указу багатодітними вважалися жінки, які мали трьох і більше дітей. Щомісячну допомогу вони отримували починаючи з дворічного віку дитини та до досягнення нею п'яти років. Крім того, при платі за користування яслами та дитячими садками, як багатодітним, так і самотнім матерям, надавалися пільги: вони сплачували лише 50%.³ З 1 січня 1948 р. відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 листопада 1947 р. «Про розміри державної допомоги багатодітним та одиноким матерям» обсяги державних виплат матерям-одиначкам були скорочені вдвічі [67, с. 419]. Виплати багатодітним родинам теж скорочувалися. Пояснювала держава нові обмежені обсяги фінансування

поліпшенням стану добробуту населення у зв'язку з відновленням народного господарства країни.

Також Президіум ВР УРСР розглянув клопотання про помилування. Вирішилося те, що по заявах осіб, які засуджені за незначні злочини, вчинені громадянами, що мають на утриманні малолітніх дітей, чоловіки або діти яких перебувають в Червоній Армії (сюди відносяться особи (здебільшого жінки), засуджені по статті 132 КК УРСР (самогоноваріння) та 170 «в» -1 (дрібні крадіжки)), яким позбавлення волі замінювалося на примусову працю або умовне засудження [15, арк. 5].

Таким чином, основними формами ліквідації безпритульності та бездоглядності дітей-сиріт були: виявлення таких дітей, шляхом проведення масових рейдів за участю представників освіти, міліції, органів охорони здоров'я, комсомольців та пересічних громадян, відправлення їх до кімнат міліції, приймальників-розподільників та, зрештою, влаштування до дитячих будинків, будинків дитини, шкіл ФЗН та РУ, на опіку, патронат або всиновлення.

З метою ліквідації бездоглядності запроваджувалася система адміністративних та карних покарань, широко застосовувалася методика колективного обговорення поведінки батьків за місцем роботи на партійних та комсомольських зібраннях, проводилася соціальна політика по підтримці одиноких та багатодітних матерів.

На кінець 1943 р. у Донбасі функціонувало сім ДПР, а саме: На кінець 1943 р. у Донбасі функціонувало сім дитячих приймальників-розподільників, зокрема, у Ворошиловградській, Старобельській, Ровеньковській, Сталінській, Маріупольській, Дебальцевській і Слов'янській областях¹.

На визволеній території на 2 січня 1944 року було 57 приймальників-розподільників і 3400 дітей в них. А вже 15 травня 1944 року їх стало 64 і 4030 дітей у них. [133, с. 102]

Питаннями влаштування й виховання дітей, що залишилися без батьків займалися місцеві ради, а також декілька установ: Міністерство освіти, у

відомстві якого знаходилися дитячі будинки, Будинки охорони здоров'я (Будинки дитини та дитячі будинки лікарняного типу для інвалідів), трудових резервів (ремісничі училища (РУ) та школи фабрично-заводського навчання (ФЗН)), Міністерство внутрішніх справ (колонії, дитячі кімнати, приймальники-розподільники).

Кількість дітей-сиріт найбільш наочно демонструє мережа дитячих будинків, яка почала розгортатися в країні одразу ж у ході визволення районів від німецької окупації та по закінченню воєнних дій. Особливо контрастним є порівняння новоутвореної мережі дитбудинків з довоєнною.

У 1943 р в Українській РСР було 95 дитячих будинків, лише у визволених областях з 8456 сиротами в них [226, с. 450]. А вже у квітні 1944 р. цих закладів налічувалося 217, в яких виховувалося 21 218 дітей, також було відкрито 66 спеціальних дитячих будинків для дітей партизан та фронтовиків Великої Вітчизняної війни.

Всього на 22 грудня 1944 р. в УРСР було заново організовано й відбудовано 352 дитячих будинки, а через рік їх діяло уже 490 [135, с. 39]. Вже у 1940 р. в Українській РСР було 411 дитячих будинків і в них виховувалося 55 984 дітей-сиріт [72, с. 20]. Взагалі на кінець війни в СРСР було біля 6 тисяч дитячих будинків або на 4 340 дитбудинків більше, ніж їх було станом на 1 січня 1940 р. До 1945 р. лише в дитячих будинках, які розташовувалися на території Російської Федерації, мешкало 400 тис. дітей. Біля 100 тис. дітей було в дитячих будинках Казахстану, Узбекистану та Туркменії, приблизно стільки ж – в інших союзних республіках [204, с. 22].

Варто розглянути плановий і фактичний контингент дітей в дитбудинках. На нараді, яка була скликана в Наркоматі держконтролю УРСР 23 липня 1945 року з питань мережі та контингентів дитустанов УРСР залишилося не з'ясованим питання фактичного контингенту дітей у дитбудинках на 1 січня 1945 року і про фактичний приріст цього контингенту за період з 1 січня по 1 червня 1945 року.

Рада Народних Комісарів СРСР в своїй постанові від 10 жовтня 1944 року за №1571 «Про заходи по розгляду мережі дитячих установ і покращення медичного й побутового обслуговування жінок і дітей» встановили контингент вихованців у дитячих будинках УРСР на кінець 1944 року в 43900 дітей.

Абсолютно ясно, що контингент у дитячих будинках у 43900 чоловік установлений СНК СРСР 10 жовтня 1944 року на 01 січня 1945 року являється плановим, а не фактичним. Правильність такого тлумачення підтверджується й тим, що в додатку №14 до постанови РНК УРСР від 20 жовтня 1945 року за №231 є одна графа під загальною назвою «Кількість дітей у дитбудинках на 1 січня 1945 по 1 січня 1946».

Тобто у цьому документі враховано саме плановий контингент, як на 1 січня 1945 так і на 1 січня 1946 року. Фактично ж контингент вихованців у дитячих будинках на 1 січня 1945 року становив всього 36440 чоловік. Враховуючи, що фактичний контингент дітей в дитбудинках СРСР на 1 червня 1945 року станом 44305 дітей, слід вважати, що приріст дітей у дитячі будинки за період з 1 січня 1945 року по 1 червня 1945 року виражається в кількості 7865 чоловік. [6, арк. 64]

Крім того, тільки за період з 1 січня 1945 року по 1 червня 1945 року влаштовано й усиновлено, згідно з неповними даними, 6754 вихованців дитячих будинків і на ці місця, які звільнилися, прийнято таку ж кількість дітей-сиріт і напівсиріт.

Таким чином тільки за період з 1 січня 1945 року по 1 червня 1945 року фактично прийнято в дитячі будинки НКП УРСР 14619 дітей-сиріт та напівсиріт.

У цій же постанові було заплановано підготувати нові місця для розміщення дітей, які прибудуть в Україну з місць евакуації й репатріації в загальній кількості 11758. [6, арк.63]

У 1945 році провели реевакуація дитячих будинків. Відповідно до розпорядження Раднаркому СРСР від 11 березня 1945 за №4004-р та постанови Раднаркому УРСР від 10 квітня 1945 року за №501 НК Освіти

УРСР провів реєвакацію дитячих будинків в Україну з Східних областей, країв у області УРСР.

З загальної кількості 51 дитячий будинок, що підлягали реєвакації не прибуло 3 з контингентом 187 дітей, а саме: Усть-Каменосарський, Казахської РСР, Ташликський, Чкаловської області й Міаський, Челябінської області. Ці дитячі будинки були розформовані. Прибуло поза планом 4 дитбудинки з контингентом 436 дітей.

Поза планом дітей надіслано Південно-Казахстанської облвно до м. Харкова три партії з загальною кількістю 273 дитини. У Полтавську область поза планом з Уральська, Південно-Казахстанської області привезено 94 дітей. До м. Ворзеля Київської області з Пензенської області поза планом прибув дитячий будинок у складі 231 дитини. 160 дітей перенаправлені в дитячий будинок Львівської області й 71 дитину залишили в дитячому будинку м. Києва ВЦРПЕ.

Південно-Казахстанський облвно позапланово надсилав партії дітей без ніякого майна, постільного приладдя, роздягнених, босих, а також хворих і таких дітей, що ніколи не були в Україні.

Наприклад, 5 вересня 1945 року до м. Полтави заступник завідувача Південно-Казахстанського облвно, товариш Ключеров, привіз 94 дітей з м. Уральська. З цієї кількості дітей з України всього лише 40, а решта – з різних областей РРФСР, а також 15 дітей з Південно-Казахстанської області. Із загальної кількості дітей привезено 37 хворих на різні хвороби (трахома, короста, туберкульоз, ангіна, нариви та ін.) Діти не були забезпечені одягом та взуттям.

Народний комісаріат освіти УРСР провів підготовчу роботу по реєвакації дітей. Склав титульні списки та план розміщення дитбудинків по областях на реєвакацію. Надіслав уповноважених Наркомосвіти УРСР до Казахської, Узбецької РСР та РРФСР у справах реєвакації. Було надано вагони для реєвакації дитячих будинків. Проте, незважаючи на проведені

вище згадані дії, все одно була затримка по реевакуації дітей. Так, наприклад, несвоєчасна подача вагонів та перерахування коштів.

Директори окремих реевакуйованих дитбудинків приєднували дорослих осіб, які нічого спільного не мали і не мають з дитячими будинками, а лише використали можливість переїхати в Україну.

Під час переїзду дитячих будинків в Україну в дорозі ніяких особливих випадків не сталося, за винятком Орліського дитбудинку, де відстало по дорозі 13 дітей та Кармінського, де відстало 3 дітей.

Облвно УРСР заздалегідь прийняли і розмістили реевакуйовані дитячі будинки, за винятком Артемівського дитбудинку Сталінської області та Кармінського Житомирської області, які з перших днів після переїзду не були належно облаштовані. [6, арк.86]

Для дітей-сиріт, які склали особливу категорію репатріантів, була створена окрема інструкція санітарного відділу Управління Уповноваженого РНК СРСР про порядок їх репатріації, а також дітей, які тимчасово втратили батьків. Ця інструкція надійшла на пункти зосередження радянських громадян у середині лютого 1945 року. У документі зазначалося, що з метою забезпечення на збірних пунктах та в дорозі належних санітарно-гігієнічних і матеріально-побутових умов, а також організованого розселення їх у дитячих закладах СРСР, слід здійснити ряд обов'язкових заходів. Серед них – ретельне виявлення та облік дітей, групування за віком: до 4-х років і від 4-х до 14 років, а також по областях, звідки вони були вивезені до Німеччини, забезпечення одягом, білизною й взуттям у залежності від пори року, розміщення на збірних пунктах окремо від дорослих групами по 20 - 25 чол. та забезпечення таких груп обслуговуючим персоналом і необхідними предметами, а також належним медичним та санітарним обслуговуванням.

Документ зобов'язував також «забезпечити на збірних пунктах і в дорозі триразову видачу гарячої їжі та чаю. Для приготування їжі виділяти окрему кухню... До вибору асортименту продуктів та меню підходити диференційовано, з урахуванням дитячого віку. Приготування й видачу їжі

дітям проводити під контролем медичного персоналу. Транспортування дітей-сиріт залізничним та водним транспортом здійснювати у спеціально наданих для них вагонах, каютах з обладнаними для сну та відпочинку місцями».

У інструкції наголошувалось, що «розподілення прибуваючих із збірних пунктів дітей сиріт по дитячих закладах здійснюється органами Наркомату охорони здоров'я - дітей до 4-х років і органами Наркомату освіти - з 4-х до 14 років.» [113, с. 128].

Отже, ще одним перспективним напрямком багатогранного процесу репатріації радянська влада вбачала у роботі з репатрійованими дітьми. Так як країна зазнала великих людських втрат під час війни, тому не дивно, що пріоритетним напрямком у післявоєнний період стає збільшення кількості «ідеологічно правильного» населення, яке в подальшому зможе відновити економічну могутність СРСР.

Зрозуміло, що особливе місце в цій важливій місії відводять дітям-репатріантам, які на власному прикладі відчули всі лиха та жорстокості німецької неволі. У свідомості таких дітей радянський солдат-визволитель ідеалізується й підноситься на найвищий щабель пошани, а поряд з ним і вся радянська система в цілому.

Отже, ця категорія репатріантів одна з не багатьох могла відчувати на собі більш-менш людське ставлення з боку влади, оскільки саме ці діти мали стати наочним посібником та активними агітаторами проти всього антирадянського.

Загалом робота з репатрійованими дітьми мала ряд специфічних складностей, які стимулювали керівників репатріаційної машини імпровізувати та самостійно приймати організаційні рішення.

Так, у листі Заступнику Міністра Народної Освіти УРСР С.М. Філіпову від 5 жовтня 1946 р. М.І. Зозуленко констатує: «Діти й підлітки, які прибули з Франції майже зовсім не знають української та російської мови, через що не можуть нормально розпочати своє навчання у радянській школі. Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР просить Вас дати обласним

відділам народної освіти розпорядження про охоплення цих дітей шкільною мережею та іншими дитячими установами, організувати їм допомогу у вивченні української та російської мов» [92].

У таких умовах до кожної вікової категорії застосовувались різні формати та форми ідеологічного впливу. Перш за все дітей-сиріт за можливості намагалися віддати на всиновлення.

Такий варіант був найкращим, оскільки полегшував ідеологічний контроль за дитиною-репатріантом, і, загалом, закривав це питання назавжди. Але це були поодинокі випадки, оскільки після страшної війни кількість сиріт була занадто велика. Складніша ситуація складалася з дітьми-репатріантами більш старшого віку, оскільки вони вже могли мати певне ставлення як до окупаційного так і до радянського режимів.

Тому на органи Наркомату освіти покладалося важливе завдання ідеологічного контролю та в разі необхідності корегування поглядів дітей, які в минулому отримали тавро «репатріант». У закладах освіти репатрійовані діти більш-менш були під контролем ідеологічно «прокачаних» учителів, що значно спрощувало вирішення проблеми ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи з представленим контингентом.

Отже, у питанні виховної роботи з дітьми-репатріантами керівники репатріації мали першочергово справно налагодити навчальний процес серед молодих репатріантів. Так, у листі Директору Головкинигокультуру тов. Головощенко 15 серпня 1946 р. в. о. Заввідділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР Чертов: «У додаток до листа Міністерства Освіти УРСР про відпуск підручників громадянам української національності, що повертаються з Франції, відділ у справах репатріації при раді Міністрів УРСР оповіщає, що потрібні підручники українською мовою. По 500 примірників 1-го, 2-го, 3-го та 4-го класів»[92].

Діти-репатріанти, які вже закінчили школу, мали право продовжити освіту. В архіві знаходимо відповідний документ, де у листі М.І. Зозуленка до завідувача відділом у справах репатріації Виконкому Миколаївської облради

Г.Т. Накитному від 5 вересня 1945 року відділ у справах репатріації роз'яснювалось: «Репатрійовані громадяни мають право на вступ у всі учбові заклади у відповідності з правилами вступу в учбові заклади, на рівні з усіма громадянами СРСР». І це зрозуміло, оскільки після війни держава гостро відчувала нестачу в освічених та кваліфікованих кадрах.

Відділ у справах репатріації на чолі з М.І. Зозуленком постійно намагався слідкувати, щоб ця можливість реалізовувалась на практиці. Тому не дивно, що в опитувальнику обстеження районів по прийому та працевлаштуванню репатрійованих радянських громадян у пункті під номером 3 знаходимо наступні розпорядження щодо учнів: «... Виявити чи всі репатрійовані діти шкільного віку вчать у школах та продовжують вчитися, які перервали навчання в школах, технікумах та інших навчальних закладах, у зв'язку з угоном їх в німецьке рабство. Якщо не вчать, то показати приклади, де скільки дітей не вчиться та не поновили навчання та причини такого стану. Чи приймають заходи по забезпеченню їх навчання» [83].

У ході репатріаційного процесу, відповідно до існуючих реалій, такі розпорядження могли змінюватися, деталізуватися та уточнюватися. Тому не дивно, що в документі від 28 листопада 1946 р, який був розісланий в усі області УРСР М.І. Зозуленко зазначає: «Необхідно уточнити данні про кількість прийнятих дітей до 16 років, виділивши окремо сиріт, показавши кількість влаштованих в дитячі заклади Міністерства освіти, Міністерства охорони здоров'я, взято у патронат, повернуто батькам та родичам. Окремо показати дітей до 16 років, які прибули з Франції та Болгарії та охват їх шкільною системою. Якщо були сироти, то покажіть як вони були влаштовані».

Проте на практиці не завжди все було так, як планувалося на папері. Наприклад, у доповідній записці «По питанню громадян російської національності, які прибули з Румунії у 1944-1946 рр., і які подали заяву у румунське консульство в Москві про повернення їх до Румунії» завідувач відділом у справах репатріації Ізмаїльського Облвиконкому Ф.Е. Петін та

консультант відділу справах репатріації при Раді Міністрів УРСР О. П. Мельцева заступнику Голови ради міністрів УРСР тов. І.С. Сеніну описує наступну ситуацію: «.90% дітей шкільного віку не навчаються через відсутність одягу та їжі. У середині навчального року деякі діти хотіли піти до школи, але директор Семенівської школи заявив: «На чорта ви мені потрібні, дізналися, що в школі годують і з'явилися!»» [3, арк. 18].

Ми бачимо, що роки війни, повоєнна розруха, голод та злидні зробили людей більш жорстокими та не здатними співчувати іншим. Тотальний страх у свідомості суспільства, який укорінився на довгі роки, не давав можливості «незаплямованим» громадянам не тільки зрозуміти, але й навіть висловити хоч якесь співчуття репатріантам, боячись бути покараними системою. Однак були і винятки з правил. У звітних документах середина 1945 р. про організацію роботи з репатріантами у Київській області читаємо: «...Проведено також роз'яснюючу роботу серед репатрійованої молоді, щоб вона вчилася у школах. Директорам середніх шкіл дана вказівка, щоб вони приймали репатрійовану молодь, якій німецькі загарбники зірвали навчання, в школу, щоб вони здобули собі освіту. РВНО дано вказівки, щоб репатрійовану молодь, яка закінчила 9-10 класів посилали на курси вчителів, а також в Інститути» [3, арк. 68].

Проте вже 9 квітня 1946 р. у рішенні Київської Міської Ради депутатів трудящих підписаним Чеботарьовим та Мельником (секретар) «Про роботу серед репатрійованих громадян по підприємствах і установах міста Києва» знаходимо наступне: «Крім того, не враховується бажання молоді, яка прагне продовжити своє навчання, перерване у зв'язку з угоном їх у німецьку неволю, у наслідок чого у різні установи поступає велика кількість скарг» [3, арк. 139 зв]. Але поряд з цими недопрацюваннями в цьому ж документі знаходимо: «Виконавчий Комітет Міської Ради депутатів трудящих вирішує: «Окремо встановити кількість дітей-сиріт, які повернулися з німецької неволі, і показати їх влаштування: в будинках міністерства Охорони Здоров'я, Міністерства освіти, в Управлінні трудових резервів, передано під опіку, в патронат, рідним, усиновлено і яка матеріальна допомога отримана дітьми-сиротами, які

знаходяться під опікою і в патронаті.. Виявити чи всі репатрійовані діти шкільного віку навчаються в школах і чи продовжують навчання в школах, технікумах, та ін. учбових закладах, перерване у зв'язку з угоном їх у німецьку неволю»» [83].

Ще одне досить цікаве свідчення, яке допоможе нам розкрити становище дітей-репатріантів знаходимо у документі Виконавчого комітету Київської обласної ради про перевірку патронованих дітей в с. Бобриця, Києво-Святошинського району від 2 листопада 1946 р.: «Станом на 7 вересня 1946 р. в с. Бобриця було 11 чоловік патронованих дітей; решта - усиновлені, вибули з патрунування у зв'язку з поверненням батьків, а також через відправку до дитячих будинків. Всім патронованим дітям по стану на 1 серпня 1946 р. були виплачені належні їм гроші у розмірі 50 крб. на місяць. У 1945 р. кожна патронована дитина одержувала на місяць 4 кг. хліба; у 1946 р. норму було зменшено до 2-3 кг. У 1945 р. всі патроновані діти одержали по 2 метри мануфактури та по дві пари взуття. За 1 кв. 1946 р. патронованим дітям було видано дві пари взуття. Зазначені у заяві гр. Ігнатенко факти про те, що бувший директор школи Лисенко продавав зошити та підручники по підвищеним цінам, ствердились. Директор школи зараз заарештований. Факти привласнення Лисенко грошей та мануфактури, належної патронованим дітям, не ствердились. Директору Бобринецької школи т. Козаченко дані вказівки про те, щоб він в першу чергу забезпечив патронованих дітей зошитами та підручниками; дані також вказівки про поліпшення забезпечення патронованих дітей харчуванням, одягом та взуттям» [3, арк. 148].

Що ж до методів ідеологічної обробки дітей-репатріантів, певних окремих інструкцій не існувало. Тому проведення політично правильного виховання цієї категорії репатріантів покладалося на дитячі будинки, школи, технікуми, інститути. А, отже, специфічної роботи з ними не проводилося – й вони виховувались на рівні з усіма дітьми.

У архівних документах знаходимо лише поодинокі свідчення, яке підтверджує той факт, що в школі використовували друковану продукцію,

надану з ініціативи відділу у справах репатріації. У листі до української дирекції союз друку від 24 грудня 1946 р. М.І. Зозуленко пише: «...Просимо провести підписку на 1946 р. для дитячого будинку No 13 для репатрійованих дітей, який знаходиться у м. Києві по вул. Осієвська, 36, на газети та журнали у наступній кількості: журнали: «Затейник» - 5 екз., «Дружные ребята» - 5 екз., «Барвінок» - 5 екз.; газети: «Зірка» - 10 екз., «Юний ленінець» - 10 екз., «Комсомольська правда» - 10 екз., «Молодь України» - 10 екз., «Сталінське плем'я» - 10 екз.» [3, арк. 227].

На дітей, так само як і на дорослих, намагалися спрямувати ідеологічний тиск через перспективні, на той час, масові засоби агітаційно-пропагандистської обробки.

Так, у телеграмі Заступнику уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріації Генерал-лейтенанту К.Д. Голубєву від 13 лютого 1946 р. завідуючий Відділом у справах репатріації при РНК УСРСР М.І. Зозуленко пише: «Відділ у справах репатріації при РНК УСРСР просить Вас відпустити для дитячих будинків дітей сиріт репатріантів п'ять радіоприймачів». Ці повідомлення дають підстави зробити висновки, що ідеологічна та агітаційно-пропагандистська робота серед дітей-репатріантів, як напрямок загального репатріаційного процесу, в період масової репатріації не отримала належного поширення, незважаючи на її значну перспективність.

Загалом проведення всієї ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи з дітьми-репатріантами в школах покладалась на піонерські, комсомольські та партійні організації. На підтвердження цього наводимо цитату з архівного документу: «Первинним партійним та комсомольським організаціям дано вказівки, щоб вони вели серед репатрійованих систематичну політично-масову роботу і присікали всілякі спроби цькування репатрійованих» [83].

Окрім дитячих будинків Міністерства освіти та дитячих будинків при промислових підприємствах діяли будинки Міністерства соціального забезпечення (для дітей-інвалідів), Міністерства охорони здоров'я (для дітей

до 3-х років) та дитячі будинки, що підпорядковувалися управлінню залізницями. 1 У системі Міністерства соціального забезпечення по Сталінській області на 1947 р. функціонував Авдієвський дитячий будинок для калік-хлопців, розрахований на утримання 50 дітей. У Ворошиловградській області діяв Попаснянський дитячий будинок для розумово відсталих дітей, розрахований на утримання 40 осіб .

Усі дитячі будинки отримували постійну допомогу, окрім запланованого фінансування. Грошові суми надходили на утримання дитячих будинків від військових частин, від різних громадських організацій та закладів. Значний внесок у справу допомоги дітям, що втратили батьків та рідних, зробили радгоспи та колгоспи, які впродовж тривалого періоду надавали дитячим будинкам допомогу продуктами харчування, транспортом, сільськогосподарським інвентарем. Велика кількість колгоспів засівали сотні гектарів землі зерновими культурами у фонд допомоги дитячим будинкам, передавали насіння, худобу та птицю. У середині та другій половині 1940-х років у країні відчувалася нестача продовольства, що породжувало загальне зниження рівня споживання [131, с. 56]

З метою поліпшення колгоспного патронату та перетворення його на колгоспні дитбудинки, за вказівкою Наркомосвіти УРСР та за побажанням колгоспів, було утворено два колгоспних дитячих будинки – один у Сталінській області, другий у Кам'янець-Подільській області. На підставі цього досвіду Наркомосвіти опрацював положення про колгоспні дитбудинки. Його було розглянуто та передано на затвердження.

При дитячих будинках організовано допоміжні господарства. У них нараховується 10154 га землі, 738 коней, 771 голів рогатої худоби, 787 свиней, 7026 птиці, 567 вуликів, в окремих дитбудинках є рибні ставки. У Харківській, Полтавській, Кам'янець-Подільській областях господарства досить розвинуті. На виконання постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У виконкоми обласних рад трудящих та з метою ліквідації скупченості дітей виділили декілька додаткових приміщень (Полтавській – 2, Одеській – 3, Київській – 3). Але

виділених приміщень недостатньо. Отже, питання про забезпечення дитячих будинків приміщеннями в окремих областях не розв'язано. [4, арк. 79].

З метою надання вихованцям певної кваліфікації було утворено дві сільськогосподарські школи-інтернати. Народний комісаріат освіти УРСР виявив точки, в яких найдоцільніше було організувати такі заклади. Розроблено тимчасові положення про початок роботи цих шкіл у с. Дергачах Харківської області та в Хорольському районі Полтавської області.

Основна частина дитячих будинків підпорядковувалася Наркомату освіти УРСР. Паралельно з ними функціонували установи для дітей-сиріт, що утримувалися та створювалися промисловими підприємствами. Ініціаторами цієї благородної дії стали саме підприємства Донбасу. Так, промисловими підприємствами у лютому 1945 р. Сталінської області було відкрито наступні дитячі заклади: у Дзержинському районі трест «Дзержинськвугілля» утримував будинок на 125 чоловік, електростанція Харцизького району «Зугрес» – на 100 дітей, трест Сніжнянтрацит. На виконання постанови Уряду про шефство великих підприємств над дитбудинками в окремих областях проведена робота, особливо в Сталінській, Дніпропетровській областях та в окремих районах Харківської, Ворошиловградської областей. Наприклад, металургійні заводи м. Дніпродзержинська, Дніпропетровської області повністю відремонтували приміщення Дніпропетровського дитбудинку №1, систематично забезпечували дитбудинки меблями, паливом, передали 100 комплектів постільної й натільної білизни, посуд, іграшки.

Допомогу надає Азотно-туковий завод м. Дніпропетровська Дніпропетровському спеціальному дитбудинку. Робітники місцевої промисловості за рахунок вихідних днів і надурочних годин виробили й передали дитбудинку 2800 подушок, 1720 костюмів, 162 пари взуття, 500 шапок-ушанок, фуфайок теплих – 100 штук, ліжок – 250, теплих пальто – 1100 штук.

У цій же Сталінській області застосована нова форма шефства відповідальних робітників області над роботою директора будинку. До кожного дитячого будинку прикріплено відповідального робітника області, який практично допомагає директору дитбудинку у всій його роботі й особливо в частині забезпечення матеріально-побутових умов дітей. Але в більшості областей шефство підприємств і колгоспів не набрало масового характеру, особливо в таких областях, як Житомирська, Вінницька, Полтавська, Одеська та Київська. [4, арк. 81].

У попередньому розділі було описано про інфікованість дітей хворобами. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР, враховуючи цю ситуацію, запропонував для дітей, які знаходилися в дитячих будинках і були хворі на сухоти, організувати дитячі будинки санаторного типу в областях України на 1700 дітей. Вони облаштовувались протягом четвертого кварталу 1945 року. [6, арк. 162]

5 травня 1944 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову «Про заходи по зміцненню здоров'я дітей у літній період 1944 р.». Постанова зобов'язувала ВЦСПС, Народні Комісаріати здоров'я та освіти радянських республік набрати дітей дошкільного та шкільного віку, в першу чергу інвалідів Великої Вітчизняної війни, членів родин військовослужбовців та хворих дітей трудящих і службовців за наданням документів лікувальних установ Народного Комісаріату Здоров'я СРСР та розподілити їх на літній відпочинок із урахуванням віку:

- школярів до 13 років включно – в піонерські табори загального типу;
- дітей вікової категорії від 7 до 13 років включно - до піонерських таборів-санаторіїв.

Оздоровлення молодших дітей та підлітків проходило в піонерських таборах. Ці заклади поділялися на два види:

- 1) місцеві піонерські табори, які створювалися районними комітетами профспілок вугільної, хімічної та металургійної промисловості, місцевими комітетами комсомолу;

2) обласні та загально республіканські табори. Вихованці дитячих будинків, що розташовувалися в сільській місцевості, здебільшого оздоровлювалися на місцях, у межах дитячого будинку, який на літній період переходив на табірний режим.

Як і в інших випадках, безумовно, до організації літнього відпочинку радянська влада активно залучала Міністерство освіти УРСР, комсомольські та профспілкові організації.

У дитячих оздоровчих таборах виховна робота використовувала поєднання праці, відпочинку, спорту з пізнавальною, оздоровчою, естетичною діяльністю. А всі види виховної діяльності здійснювалися в тимчасово утворених дитячих колективах різного віку.

Вихователі оздоровчих таборів мали завдання продовжувати в літній оздоровчий період формувати дитину як суб'єкта життя, закладати їй цілісне ставлення до себе як до людини, до інших людей, їхніх вчинків, до природи, предметів, явищ, формувати відповідальність за свою долю. Тому в дитячі будинки для роботи вихователями та піонервожатими направлялися найсвідоміші комсомольці.

Так, влітку 1944 р. Ворошиловградський обком комсомолу направив на роботу в дитячі будинки області 28 комсомольців. Для підвищення їх кваліфікації систематично організовувалися семінари. Наприклад, у серпні 1944 р. подібний шестиденний семінар для піонервожатих та педагогічних працівників було організовано Сталінським відділом Народної Освіти.

У таборах з дітьми проводилася різноманітна робота. Це літературні та географічні вікторини, конкурси на краще виконання віршів, пісень, танців, спортивно-масова робота, а саме: фізична зарядка з охопленням усіх дітей та з урахуванням їх вікових особливостей, естафети, змагання.

Так, у хорovому гуртку Красноярського піонерського табору Кадієвського району Ворошиловградської області були вивчені пісні «Марш піонерів», «Пісня про Сталіна», «Пісня про краснодонців», «Пшениця золота»,

«Перемога» та інші, діти регулярно купалися у Донці, організовували туристичні походи до лісу, волейбольні та футбольні турніри.

Також варто згадати про таке явище, як некваліфікованість педагогічних кадрів цього періоду. На 15 грудня 1944 року в довідках ЦДАВОВ натрапляємо на інформацію, що керівними кадрами дитячі будинки в основному укомплектовані задовільно в загальній кількості 352 директори з вищою та 337 чоловік середньою освітою, з педстажем більше 5 років 267, але в Західних областях деяку частину керівних кадрів потрібно замінити [133, с 155].

У спеціальних дитячих будинках з 66 директорів з вищою освітою 32 та середньою 34, педстаж більше 5 років мали 61 чоловік. Народним комісаріатом освіти УРСР встановив практику затвердження директорів дитячих будинків з особистим їх викликом до Наркомосвіти. З кінця жовтня по 15 грудня 1944 року затверджено уже 108 директорів будинків, у тому числі 52 директори спеціальних дитбудинків. [4, арк. 81]

Також проведені курси в листопаді-грудні 1944 року в 12 областях України обласні місячні курси для вихователів дитячих будинків за навчальним планом та по програмі розробленій НКО УРСР.

Можливо, проблема недостатнього догляду за дітьми виникала ще й через те, що вузи та педагогічні школи не готували фахівців-вихователів для дітей дитбудинків. Кадри вихователів комплектують з учителів та інших осіб з певною освітою. Але ж такі кадри не знають специфіки виховної роботи в дитбудинках – і тому їм доводилося в процесі роботи набувати потрібні знання. [3, арк. 79]

Важливе значення у справі ліквідації безпритульності мало влаштування дітей-сиріт на виховання до родин трудящих. Незважаючи на злидні воєнних років, сотні тисяч людей брали сиріт на виховання. Уже в перші роки після звільнення від німецьких загарбників багато підлітків було усиновлено, взято на патронування або під опіку.

За даним ЦДАВОВ на 15 грудня 1944 року, згідно із інформацією переобліку, виявлено на індивідуальному патруванні 51634,м на колгоспних патронатах 2301, усиновлено – 3232, взято на опіку 17781, трудовлаштовано – 6408. [40, арк. 76] А за даними ЦДАГО патрунованих 26710. Цей факт вказує на те, що єдиного обліку не велося. [18, арк. 20]

Так, фактична кількість патрунованих дітей Ворошиловградської області на 1 січня 1945 р. становила 1 868 осіб³. А протягом 1946 р. по Сталінській області було влаштовано на патрунат 757 дітей-сиріт, усиновлено – 133, на опіку взято 267 дітей⁴. Уже в середині 1947 р. по Сталінській області на патрунати перебувало 2 911 осіб, під опікою – 832 дитини⁵. Як можна простежити з наведених даних, кількість родин, які виявляли бажання взяти на виховання дитину, щорічно збільшувалася. На думку Касьянкової Н., це пояснювалось кількома факторами, серед яких були як звичайна людська турбота та чуйність (оскільки багато сімей під час війни втратили чи загубили рідних і, відчуваючи моральні травми, прагнули таким чином налагодити власний уклад життя, повернути його у нормальне русло), так і матеріальна вигода, бо деякі форми прийомного виховання з боку держави передбачали грошову допомогу. У будь-якому разі, держава підтримувала ініціативність громадян та їх спроби допомогти безпритульним дітям та намагалась максимально використовувати форми прийомного сімейного виховання оскільки прагнула поряд з матеріальним забезпеченням створити для дітей психологічний клімат родини. Окрім цього, з огляду на початкові кроки подолання безпритульності як явища, державній владі було досить вигідно максимально влаштовувати дітей-сиріт до родин трудящих через брак дитячих виховних закладів та місць у них. [133, с. 67]

Улаштування дітей-сиріт на патрунат, усиновлення та опіку проводилося згідно владних інструкції та являло собою окремі форми сімейного виховання.

Патрунат – це форма виховання дітей, що втратили батьків, у родинях громадян за дорученням державних організацій. Передача дітей на патрунат відбувалося згідно Положення «Про порядок патрунування дітей-сиріт у

колгоспах та родинях трудящих», яке 11 червня 1940 р. було затверджене РНК УРСР. Положення визначало, що на патрунування могли віддаватися діти віком від 4 до 16 років. Влаштування дітей-сиріт на патрунування до родин трудящих відбувалося на добровільних засадах та підтверджувалося договором останніх з відділами народної освіти. Громадяни, які виявляли бажання взяти дитину на патронат, згідно з договором, зобов'язувалися забезпечити її харчування та створити належні побутові умови нарівні з іншими членами сім'ї, що включало «збалансоване харчування, місце для снання, одяг, виховання та початкову освіту». Відповідно районний (міський) відділ народної освіти та відділ охорони здоров'я зобов'язувалися надавати такій родині щомісячну грошову допомогу, яка становила 50 крб та періодично, двічі на рік, перевіряти побутові умови дитини й надавати, за можливості, потрібну допомогу. [4, арк. 19]

Для цього в трьох екземплярах складався договір про патрунування, його отримувала родина, яка брала дитину на патрунування, а також отримував відповідний відділ народної освіти та орган опіки. Органами опіки виступали виконавчі комітети обласних, міських, районних Рад депутатів трудящих, а також сільські ради. Вони керували усіма органами, які займалися влаштуванням дітей-сиріт до родин трудящих – розглядали звіти відділів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення за рік, а також зведені річні звіти підпорядкованих виконавчих комітетів з опіки. Попередньо представники органів опіки разом з відділами народної освіти перевіряли умови родин трудящих, що виявляли бажання взяти дитину на патронат. Перевірялися, перш за все, всі члени родини на предмет працевлаштування та за рівень прибутків. Члени родини обов'язково повинні були мати постійні джерела прибутків та місця роботи, тобто державна допомога при патрунуванні не була б головною метою оформлення патронату. І хоча допомога в розмірі 50 крб на місяць не покривала всіх витрат на утримання дитини, інспекторські перевірки все ж виявляли інциденти патрунування заради отримання додаткового прибутку. У таких випадках, замість виховання,

діти залишалися без контролю, приречені на напівголодне існування, займалися дрібними крадіжками та жебрацтвом.

Перевірявся й моральний клімат у родині, де проживала взята на патрунування дитина. Серед членів сімей громадянина, який виявив бажання патрунувати дитину, не дозволялася наявність наркоманів, алкоголіків, душевнохворих, а також хворих на епілепсію та заразні й гострі хвороби. [4, арк. 140]

Відділи народної освіти систематично вели облік патрунованих дітей за єдиною формою, де зазначалися всі дані про дитину, а саме: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, стан здоров'я, інформація про родину, у якій знаходиться на патронаті тощо. Виховання дітей у порядку патрунування продовжувалося до досягнення ними 16-річного віку, після чого підлітки розпочинали власне самостійне життя. Проте зв'язок з відділами народної освіти не припинявся. На цьому етапі підліткам надавали одноразову грошову виплату у розмірі 200 крб з коштів, які виділялися місцевими бюджетами для потреб патрунування. Окрім цього, дитині допомагали із працевлаштуванням або вступом до навчального закладу. Необхідно зазначити, що в окремих випадках прогнозувалося й дострокове розірвання угоди патрунування в разі, якщо перевірка інспекторів виявляла суттєві порушення умов договору або якщо у сім'ї, яка виховувала дитину, відбулися зміни, що заважали нормальному вихованню та розвитку дитини. Що стосується колгоспного патронату, то він являв собою ще одну форму влаштування дітей, що залишилися без батьків. Колгоспи приймали на утримання та виховання дітей-сиріт свого села за постановами виконкомів селищних та сільських рад депутатів трудящих. Така форма патронату в подальшому перетворилася на утворення колгоспних дитячих будинків. Ці заклади створювалися коштом колгоспів та сільських громад і піклувалися про дітей у віці від 4 до 14 років.

Зі свого боку, керівники колгоспів усіляко залучали патрунованих дітей до господарської діяльності на фермах та полях. А трудове навчання у таких дитячих будинках мало сільськогосподарське спрямування. Наприклад, один із

таких колгоспних дитячих будинків було утворено у Чистяківському районі Сталінської області. [4, арк. 29]

Патронат як форма виховання дітей населенням поступово набув значного поширення. За підрахунками істориків А.С. Бобровського та В.М. Нікольського кількість дітей, які перебували на патронаті в родинях, майже дорівнювала кількості дітей у дитячих будинках. Так, з моменту визволення Сталінської області до 1 липня 1945 р. було установами освіти та охорони здоров'я влаштували до дитячих будинків 4 041 дитину, а 3 958 дітей встановлено на патронат. [133, с. 180]

Але ідеалізувати таку форму боротьби з безпритульністю та безнадійністю на той час, мабуть, не варто. Перевірки комісій допомоги дітям при виконкомах міських рад депутатів трудящих показували, що більшість патронованих дітей перебували в родинях з нелегкими матеріально-побутовими умовами, які не мали змоги забезпечити їх елементарним – взуттям і придатним одягом, через що діти часто пропускали заняття у школі. Так, на початку 1944-1945 навчального року лише в Лисичанському районі Ворошиловградської області із загальної кількості патронованих не ходили до школи більше ніж 30 дітей. [46, арк. 9] Найбільш знедолених знімали з патронату та влаштовували до дитячих будинків. Також надавалася допомога усім іншим дітям. Так, наприклад, для дітей-сиріт та напівсиріт у м. Маріуполі було організоване харчування для 1 200 осіб по картках посиленого додаткового харчування й для 808 дітей – у столових промислових підприємств. Усі патроновані діти у м. Сталіно безплатно харчувалися у шкільних та промислових їдальнях, а комісія при міській раді зібрала 28 000 карбованців, які використала для надання допомоги патронованим дітям. Крім того, патронованим дітям виділялися промислові товари через систему торговельних організацій. Додатковим джерелом покращення матеріально-побутових умов патронованих дітей була підтримка з боку громадськості, яка систематично організовувала збір коштів на їх користь, проводила місячники

та недільники допомоги знедоленим дітям, також надавала індивідуальну допомогу. [246, с. 104]

У тім були недоліки й у роботі постійних комісій. Умови перебування дітей на патронаті у деяких районах перевірялися несистематично. Архівні джерела свідчать, що справа патрунування дітей була найгірше поставлена у Краснолиманському, Сталінському, Харцизькому, Ольгінському районах Сталінської області. Майже не здійснювала роботу постійна комісія Меловського району Ворошиловградської області. Виконкоми районних рад депутатів трудящих у деяких районах не стежили за цілеспрямованим використанням асигнувань на патронат та промислових товарів, що виділялися для потреб патрунування, у зв'язку з чим мали місце розбазарювання та зловживання грошових та товарних фондів. Такі випадки траплялися в Єнакіївському, Старо-Бешевському, Амвросіївському районах Сталінської області.

В архівних документах, як правило, відбилися саме негативні випадки, тому стверджувати про їх масштаби досить важко. На разі можемо лише констатувати, що були випадки, коли винних у розбазарюванні викривали та притягували до судової відповідальності. [133, с. 71]

Тому індивідуальне патрунування стало поширеною формою влаштування дітей-сиріт у перші повоєнні роки. Однак існування суттєвих недоліків як суб'єктивного так і об'єктивного характеру не знайшла втілення цієї форми боротьби з безпритульністю в наступні роки. До того ж, неможливою була централізована допомога з боку органів народної освіти у справі забезпечення патрунованих дітей одягом і взуттям.

Доволі ефективною у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю була така форми як опікунство (попечительство). Опіка – це форма охорони особистих та майнових прав дітей, що залишилися без батьків. Опіка встановлювалася відповідно до інструкції Міністерства Освіти УРСР «Про опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків», затвердженої РНК УРСР від 24 липня 1945 р..

В Україні на 15 грудня 1944 року, за даними переобліку, перебувало під опікою 17781 дітей, опікунами, зазвичай, ставали родичі дитини, які відчували свою відповідальність, а не матеріальний розрахунок. Різниця між опікуном і попечителем виявлялася лише у віці дитини – дітям до 14 років призначався опікун, а з 14 до 18 років, коли неповнолітній отримував право самостійно розпоряджатися заробітком та нести відповідальність перед законом – попечитель [155, с. 80]. При опікунстві грошова допомога від держави не виплачувалась. Гроші на утримання дитини, вважалось, покривали за рахунок майна підопічного. А якщо майна не було, то органи опіки й піклування клопотали перед органами соціального забезпечення про надання матеріальної допомоги.

Кожна дитина, що не перебувала під наглядом мами й тата або відповідної дитячої установи, підлягала опіці. У випадку смерті батьків призначалась обов'язково опіка над дитиною. Опіка могла бути встановлена й за життя батьків, якщо останні були позбавлені батьківських прав. З відповідними заявами зверталися громадяни, що виявляли бажання стати опікунами дитини до районних (міських) відділів народної освіти або охорони здоров'я. І вже на підставі документів виконавчий комітет вирішував надавати чи ні можливість опікунства [133, с. 180].

Опікун був зобов'язаний щорічно звітувати перед органами опіки. Досить умовною була різниця між опікою та патронатом, адже основним завданням цих інститутів було виховання дітей, що залишилися без батьків. Відмінністю була грошова допомога, яка надавалась при патронаті та відсутності кровної спорідненості між патронавцем та підопічним.

Зазначимо, що одразу після звільнення території України, загальноукраїнською та місцевою владою було розгорнуто ряд заходів спрямованих на подолання дитячої безпритульності, сирітства та злочинності. Для цього залучали органи внутрішніх справ, які на вулицях вилучали безпритульних та відправляли у приймальники-розподільники. Оскільки

останні відкривалися швидко, це впливало на їх якість. Діти перебували у приймальниках-розподільниках у складних умовах, часто довше, ніж потрібно.

Висновки

Війна забрала велику кількість життів, перш за все, загинуло багато чоловіків. Держава була зацікавлена в збільшенні народжуваності, а це призвело до зміни еталонного образу сім'ї: тепер це мала бути не обов'язково повна сім'я. Держава починає активно підтримувати матерів-одиначок.

Освітні органи спрямовували свою роботу на облаштування дітей у дитячих будинках, школах та інших навчальних закладах. Система була розгалуженою, основою інтернатних закладів були дитячі будинки, що входили до системи Народного комісаріату освіти. Освіту піднімали з руїн війни, тому ще зарано було говорити про ефективність. Кваліфікованих вихователів, вчителів та викладачів не вистачало, матеріальне забезпечення було недостатнім, перевантаженість закладів та постійні втечі вихованців давали зрозуміти, що систему освіти ще потрібно вдосконалювати. Фінансування дитячих будинків відбувалось з державного кошту, але грошову допомогу надавали громадськість, заводи та господарства.

Ситуацію з переповненням дитячих будинків ускладнювали евакуація та репатріація дітей. Ці діти навчалися в освітніх закладах на рівні з усіма іншими. Проте по роботі з репатріантами на заклади освіти покладалась ідеологічна та пропагандистка робота. Вона включала в себе засоби агітаційно-пропагандистської обробки.

Важливим засобом у подоланні сирітства був патронат. Держава надавала фінансову допомогу сім'ям, які брали дитину на патронування, і це було стимулом до того, щоб брати дітей. Хоча іноді їх брали з метою фізичної експлуатації. Але, навіть зважаючи на цей фактор, влаштування дітей у сім'ї вважалося найкращим методом виховання.

Органи опіки разом з органами освіти перевіряли громадян, які виявили бажання взяти дитину. Перевірялися усі члени сім'ї, побутові умови проживання та психологічний клімат. Така форма влаштування дітей стала

дуже поширеною в перші повоєнні роки, хоча й не набула розвитку в подальшому.

Ще однією формою подолання безпритульності та сирітства стало опікунство. Механізм дуже схожий з патронатом, проте має декілька відмінностей – це різниця у віці дітей та грошовій допомозі від держави.

Розділ III. СТАН БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ, СИРІТСТВА І ПРАВОПОРУШЕНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ 1942 – 1945 рр.

3.1 Проблеми дітей, які перебували в дитячих закладах

З початком війни все населення було втягнуте в постійну боротьбу за виживання. Життя людини під час війни було насичене різними стресами, які змінювали один одного. Це впливало на життя людей, їх психологію й на сприйняття ними повсякденності.

Війна змінила життя як міських так і сільських жителів. Постійне відчуття страху, втрата територій, евакуація великої кількості промислових підприємств, збільшення робочого часу, прогалина в освітній системі та тяжкі умови праці людей серйозно вплинули на життя суспільства.

Ще під час війни розпочався період відбудови УРСР. Загальна стратегія визначалася військовими потребами й на неї не могла не впливати радянська система. Довоєнна «економіка соціалізму» мала бути перенесена в післявоєнну. Тому перш за все відновлювалася паливно-енергетична, металургійна, транспортна та машинобудівна галузі, яке повинно було забезпечити технологічну основу для розвитку соціалістичної індустрії та пов'язувалось з воєнним виробництвом.

Недостатнім було фінансування робіт, що спрямовані на відновлення держави і не відповідало збиткам, які були завдані економіці під час війни. Тому виходячи з такої ситуації проводили фінансування за рахунок власних фінансових, трудових і виробничих ресурсів, використовуючи зібрані на руїнах фабрик і заводів, залишки будівель, деталей та ушкоджених механізмів, а також власноручно виготовлених інструментів, будівельних матеріалів. Залучали до робіт зазвичай місцеве населення. На плечі підлітків і жінок ліг великий тягар реконструкцій. Масово використовували працю інтернованих та полонених осіб як у Німеччині.

Загальна стратегія відбудовних робіт визначалася військовими потребами, а також зумовлювалася природою радянського режиму. Основні пропорції довоєнної «економіки соціалізму» мали бути перенесені в економіку повоєнну. Це означало першочергове відновлення і розвиток металургійної, паливно-енергетичної галузей, транспорту, а також машинобудування, яке мало забезпечити технологічну базу для розвитку радянської індустрії та було безпосередньо пов'язане з воєнним виробництвом.. Але умови на відбудові промислових об'єктів були тяжкими, про що свідчать архівні документи «Про нарікання молоді мобілізованої на відбудову промислових об'єктів Артемівського району, Сталінської області». А саме листи молоді, які підтверджують ситуацію «працюємо по 18 годин, харчування погане, не знаю чи пере живу я зиму», «робота тяжка, руки й ноги до вечора наливаються кров'ю», «годують один раз на день» [16, арк 10].

Вивізи з території республіки 3,3 млн коней, 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 7,3 млн овець, 9,3 млн свиней, було завдано значних збитків і сільському господарству України.

Німецька окупація завдала великих збитків Україні, повстанський і диверсійно-партизанські рухи майже безперервні бойові дії. У роки війни, від 1939 до 1945 рр., Україна втратила 4,5 млн цивільних громадян (разом із військовими втрати становили приблизно 8,5 млн осіб). На роботу до Німеччини протягом 1942—1944 рр. гітлерівці вивезли (здебільшого насильно) 2,4 млн осіб. Населення УРСР зменшилося із 41 млн до 27,4 млн осіб з 1941 до 1945 років (враховуючи те, що уже повернулася з діючої армії та евакуації частина людей).

За підрахунками вчених, 22% населення Галичина втратила (якщо виключити із цих статистичних даних євреїв, яких понад 90% було знищено в Галичині, то втрати регіону неєврейського населення складали 13%), Волинь і Полісся — 12% (якщо виключити євреїв, то 3%), Південна, Центральна та Східна Україна — 30% (у тому числі не євреїв — 24%). Утрати жителів великих міст досягли 53% від довоєнного населення. Демографічна ситуація

була загрозливою: жахливий статевий дисбаланс, загибель значної кількості чоловічого населення репродуктивного віку призвели до різкого падіння народжуваності (у 1944 р. 5 немовлят народжувалося на 1 тис. осіб, а помирало 7 людей). Катастрофічними соціальними наслідками війни стали, деформована психіка та неврози всіх мешканців України, інвалідність мільйонів людей, сирітство.

Це стало справжньою трагедією для багатьох сімей. Радянська держава активно моделювала суспільний осередок, створюючи приклад для наслідування, використовуючи різні способи впливу на населення. Цей образ складався з люблячого батька та матері, дружні відносини між родичами, діти виховані в любові та ласці. Воєнний час вніс свої корективи в такий образ сім'ї: батьки стають захисниками держави, а матері – активними працівницями заводів, колгоспів та державних установ [150, с 220].

Вищезазначені економічні, соціальні, демографічні труднощі 1943-1945 роках призвели до ще однієї гострої проблеми – сплеском кримінальної злочинності, безпритульності та сирітства серед неповнолітніх. Основний контингент серед малолітніх злочинців складали безпритульні й учні училищ та ФЗН.

Можна виділити три основних причини збільшення безпритульності та сирітства. Перша причина – висока смертність батьків на фронті. Другою причиною була швидка евакуація населення, яка часто супроводжувалась бомбардуванням. Багато сімей втрачали зв'язок із своїми дітьми, відправляючи їх з першими ешелонами в надії врятувати. Багато сімей втрачали своїх дітей у «давках» і часто вже більше ніколи не могли їх знайти. Третьою причиною росту безпритульності стало збільшення кількості втеч неповнолітніх із дитячих будинків, шкіл ФЗО, ремісничих і залізничних училищ [150, с 223].

На цей час було 66868 дітей-сиріт у визволених регіонах УРСР [18, арк. 10]. Якщо враховувати, що на червень 1944 р. була визволена майже вся територія республіки за виключенням деяких західних областей, то стає очевидним, що у Донбасі зосереджувалось біля 15% безпритульних дітей

України. На думку Касьянкової Н., це можна пояснити міграцією населення на схід та південь під час війни, у промислові райони, де було більше можливостей влаштуватися на роботу та покращити свої умови існування; а пізніше, під час масштабного відновлення, масовим залученням населення інших регіонів республіки та Радянського Союзу до відбудовчих робіт. Тільки з жовтня 1947 р. до травня 1948 р. в Донбас з Київської, Житомирської, Запорізької, Чернігівської областей було направлено 12 тисяч осіб. У 1946-1950 рр. з Росії, Білорусії і Молдавії до Сталінської області прибуло 246 тисяч робітників. Загалом формуванням робітничих загонів із відбудови Донбасу займалися 12 союзних і автономних республік, 29 країв і областей [133, с 45]

Також необхідно наголосити на тому, що серед «дітей вулиці» не всі були безпритульними. Серед них необхідно виділяти бездоглядних дітей. Їх постійне перебування на вулицях пояснювалось відсутністю належного догляду з боку дорослих. Вони мали рідних або прийомних батьків, одного з батьків, опікунів та інших осіб, які виконували їх обов'язки, але не отримували належного виховання. Як наслідок, залишалися на одинці самі з собою та потрапляли під вплив вулиці, що мало негативні наслідки – це хуліганство в громадських місцях, жебракування, спекуляція, дрібні крадіжки. Такі діти без надання їм нормальних умов життя та належного виховання росли потенційними злочинцями та вже в молодому віці могли бути втягнуті до злочинних груп.

Окрім цього, наявність у суспільстві безпритульності та бездоглядності, безумовно, мали й довготривалі прояви, які виявлялися у психічних травмах дітей і в майбутньому негативно впливали на створення власних сімейних стосунків у дорослому житті, взаємин у робочому колективі тощо. Враховуючи успіхи довоєнних років, державна влада у справі подолання дитячої безпритульності, почала інтенсивно запроваджувати такі ж форм боротьби із цим явищем і у повоєнні часи. Питаннями влаштування й виховання дітей, що залишилися без батьків займалися місцеві ради, а також декілька відомств: Міністерство освіти, у відомстві яких знаходились дитячі будинки,

Міністерство охорони здоров'я (будинки дитини та дитячі будинки для інвалідів лікарняного типу), Міністерство трудових резервів (ремісничі училища (РУ) та школи фабрично-заводського навчання (ФЗН)), Міністерство внутрішніх справ (дитячі кімнати, приймальники-розподільники, колонії). Найбільш наочно показує кількість осиротілих дітей мережа дитячих будинків, яка почала відбудовуватися в країні одразу ж після звільнення районів від окупації та по закінченні Великої Вітчизняної війни. Новоутворена мережа дитбудинків є особливо контрастною в порівнянні з довоєнною. [133, с 85]

Для виявлення дітей-сиріт та забезпечення порядку міліція проводила повсякденне вилучення безпритульних та бездоглядних з вулиць, систематично чергуючи та здійснюючи обходи, проведення постійних рейдів по місту, в підвалах і горищах, вокзалах та базарах. У цьому міліціонерам допомагали громадськість, комсомольці та ін.

За період з 1 січня 1944 року по 1 червня 1944 року в м. Києві виявлено 274 безпритульних дітей, бездоглядних - 783, всього - 1057. Співробітниками дорожніх відділів міліції Сталінської області було затримано 170 непрацюючих підлітків-злочинців, 107 учнів ФЗН і ремісничих училищ, 82 працюючих на виробництві, 35 учнів шкіл і 22 безпритульних. Як правило, затримували бездоглядних на вокзалах, базарах, вулицях, у кінотеатрах тощо [133, с 90].

Після затримання безпритульних, бездоглядних підлітків і дітей, що загубилися, dopravляли до дитячих кімнат, які були створених при відділках міліції. Наявність таких кімнат пояснювалася неприпустимістю утримання дітей у загальних ізоляторах через цілком об'єктивні причини – контакт, навіть якщо нетривалий, із злочинцями міг погано вплинути на формування світогляду дитини. Відповідно до інструкції НКВС СРСР від 7 червня 1935 р. «Про порядок затримання та подальшого влаштування безпритульних і бездоглядних дітей» дитячі кімнати повинні бути добре освітленими, чистими, мати столи, стільці та вмивальники.

Стан дитячих кімнат автор покаже на прикладі Одеської області. Наслідки перевірки дитячої кімнати при Лінійному відділі міліції станції Одеса Головна, яка була проведена у 1945 р., виявила: по-перше, що приміщення вологе і холодне, освітлюється «каганцем»; по-друге, у незадовільному стані приміщення дитячої кімнати та її обладнання – діти сплять на підлозі; по-третє, не проводиться педагогічна робота із дітьми. Більшість із них ходять у місто й займаються жебракуванням або крадіжками.

Тут утримували 78 чоловік – це були діти фронтовиків або ті, чиї матері вивезені на каторгу німцями, а також діти, батьки яких померли. Більшість із них закінчили 3-6 класів, тобто отримали початкову грамотність [30, арк 5].

Було створено 35 дитячих кімнат при лінійних відділах міліції на Вінницькій, Одеській, Львівській, Ковельській, Південно-Західній, Північно-Донецькій і Кишинівській залізницях.

Під час перебування дітей у дитячих кімнатах з ними проводили відповідну роботу, а саме: під час розмови дізнавалися місце народження та вік; з'ясовували наявність батьків або осіб, які виконували їх обов'язки; причину відсутності бажання вчитися; місце навчання; з'ясовували, чи перебував раніше затриманий у дитячих закладах і причини втечі тощо. Якщо затриманий був без місця проживання або його батьки мешкали в іншому місці, то надалі його відправляли до приймальників-розподільників. Якщо місце проживання батьків було відоме, то затриманого повертали їм, проводили бесіду та, в залежності від ступеня вчиненого дитиною правопорушення, притягували до кримінальної або адміністративної. Дітей, які були старші 14-ти років влаштовували в сільському господарстві або промисловості [133, с. 90].

Згідно з положенням «Про приймальник-розподільник НКВС» від 7 липня 1935 р. приймальник-розподільник був закладом закритого типу для короткотривалого перебування (не більше одного місяця) та приймання безпритульних, вилучених з вулиць, віком до 16 років, яких в подальшому розподіляли по дитячих установах відповідного типу.

Приймальник-розподільник виконував такі функції: медичний огляд та санітарно-гігієнічна обробка безпритульних, дослідження особистостей безпритульних для з'ясування даних про навчально-трудова інтереси та минуле життя; виховання в безпритульних першочергових культурно-побутових навичок; відновлення зв'язку дітей з родинами, а також проведення заходів для їх повернення до сім'ї; подальше відправлення безпритульних до дитячих будинків Міністерства соціального забезпечення, Міністерства здоров'я, Міністерства освіти та до трудових колоній НКВС; реєстрація та облік безпритульних, що проходили через приймальник-розподільник.

Безпритульні, що були спрямовані до приймальників-розподільників для дітей, приймалися працівниками цілодобово. У ці установи приймалися не лише безпритульні, що направлялися співробітниками відділків міліції, а й ті, яких приводили окремі громадяни та представники громадських організацій, а також ті, що самостійно приходили. Заводили реєстраційну картку на кожного безпритульного, до якої з часом вносили дані вивчення та спостереження особи безпритульного, а також місце перебування його в подальшому. [128, с. 108].

По Донбасу у досліджуваній період діяло 7 дитячих приймальників-розподільників: у Сталінській області (Сталіно, Микитівка, Дебальцеве, Слов'янск та Маріуполь) – п'ять та у Ворошиловградській (Ворошилівск, Старобільск і Ровеньки) – три. Усі приймальники знаходяться на державному фінансуванні, утім мали допоміжні господарства та отримували допомогу від шефських організацій [133, с. 92].

У роки війни контингент безпритульних переважно складався з дітей, батьки яких загинули під час окупації, були розстріляні або вивезені до Німеччини. Малолітні, які були направлені до рідних чи для влаштування в дитячі будинки, часто в пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обирали бродяжництво основним способом виживання. Навесні 1944 року посилювався потік безпритульних із східного регіону - Сталінградської, Актюбінської, Московської, Воронезької та ін. 1

В Одеській області були ще й додаткові причини росту безпритульності. Міграція дітей до області зі північних та східних областей була зумовлена їх бажанням подивитись місця, які були окуповані, де боролася Червона Армія, а часом бажання відвідати Одесу, за визволення якої загинули їхні батьки.

Важливим чинником великої кількості бездоглядних і безпритульних дітей по Одеській області було бажання побачити Чорне море та потяг вступити на навчання до морських цивільних та військових училищ. Крім того, більшість з них мріяли стати моряками та хотіли бути вихованцями на пароплавах. [30, арк. 4].

Найбільш поширеними й масовими спеціальними установами для дітей, позбавлених батьківського піклування, були дитбудинки Наркомату Міністерства освіти та будинки дитини Наркомату охорони здоров'я. У їхньому функціонуванні відобразилися найбільш типові риси й ознаки, притаманні всьому спектру спецустанов для дітей, які потребували державного утримання.

Досить розгалужена мережа дитячих установ означеного типу існувала й у передвоєнні часи. Проте в результаті окупації та руйнації під час проведення бойових дій обома воюючими сторонами більшість приміщень дитбудинків були повністю зруйновані або стали непридатними для використання за призначенням, а їхнє майно знищено. Наприклад, у Дніпропетровській області було зруйновано й пошкоджено 151 дитустанов, Харківській – 218, Київській – 150, Сталінській – 145, Запорізькій – 79, Полтавській – 66.[56, с. 120]

В Українській РСР у 1943 р. лише в визволених областях було 95 дитячих будинків з 8 456 сиротами в них. Цих закладів налічувалося 217 на квітень 1944 р., де виховувалося 21 218 дітей, також 66 спеціальних дитячих будинків було відкрито для дітей фронтовиків та партизан Великої Вітчизняної війни. Всього на 22 грудня 1944 р. в УРСР було заново організовано й відбудовано 352 дитячих будинки, а через рік їх уже діяло 4903 . У 1940 р. в Українській РСР було 411 дитячих будинків і в них виховувалося 55 984 дітей-сиріт. [133, с 98]

Загалом по Україні була наступна кількість дитячих будинків на 5 квітня 1944 року. (джерело ЦДАВО)

Область	Кількість звич. дит. будинків	Дітей в них	Кількість спец. дит. будинків	Дітей в них	Всього дит. будинків	Дітей в них	Патроновані
Київ	7	575	-	-	7	575	150
Київська	18	1485	-	-	18	1485	1278
Харківська	12	1636	8	1910	20	3546	4293
Ворошилов-градська	8	744	8	1050	16	1794	2901
Запорізька	9	835	5	306	14	1141	2186
Дніпропетровська	16	1298	6	411	22	1709	2259
Сталінська	19	1873	10	653	29	2526	1510
Полтавська	10	1306	10	800	20	2016	1223
Сумська	6	839	6	362	12	1201	3910
Чернігівська	9	869	3	168	12	1031	7000
Кіровоградська	12	1140	-	-	12	1140	Невід.
Житомирська	10	1590	-	-	10	1590	Невід.
Ровенська	3	180	-	-	3	180	Невід.
Кам'янець-Подільська	2	150	-	-		150	Невід.
Вінницька	15	700	-	-	15	700	Невід.
Миколаївська	5	403	-	-	5	403	Невід.
Всього	161	15623	56	5600	217	21283	26710

Таблиця не відображає Львівської області. У матеріалах львівського адміністративного державного архіву у справах ОБЛВНО ґрунтовні дані про дитячі будинки подаються до 1941 року. Як діяли ці будинки з 1941 по 1944-1945 рік невідомо, адже документи, які залишились з того часу починають

фіксувати діяльність інтернатів з 1944 року. Документи засвідчують, що на жовтень 1945 року у Львові існувало 6 дитячих будинків, спецшколи для глухонімих, сліпих та розумово відсталих. У дитячих будинках контингент дітей становив 600 чоловік. Відомо, що дитячий будинок по вулиці Янківській міста Львова був одним з найбільш пристосованих. За часів німецької окупації теж діяв. З приходом Червоної армії у місто в 1944 році Міське ВНО призупинило його роботу. Приміщення було зайнято військами НКГБ, які розмістили тут польову пошту. Більшість освітніх приміщень під час окупації передавались на потреби військових [197].

Виконком Станіславської облради на засіданні 28 вересня 1944 року ухвалив рішення організувати в області 3 спеціальних будинки-інтернати на 300 вихованців з місцями розташування у Коломиї і Богородичах були призначені для 225 сиріт шкільного віку, а в Снятині – для 75 дітей дошкільного віку.

Головам Коломийського, Бородичанського та Снятинського райвиконкомів мали до 3 жовтня 1944 року виділити приміщення для закладів, які планувалось відкрити. А обласний відділ у свою чергу мав підібрати кваліфікованих педагогів до 1 жовтня на посаду директорів, а до 10 жовтня укомплектувати інтернати педагогічними кадрами.

Відповідні вказівки були дані й іншим відділам для організації побуту, навчання і виховання дітей-сиріт.

На виконання постанови виконком Коломийської міської ради депутатів трудящих на своєму засіданні 25 вересня ухвалив рішення про організацію інтернату в Коломиї.

У Станіславській області на початку грудня 1944 року діяло 8 дитячих будинків (3 – спеціальні будинки, 5 – загального типу). З метою залучення вихованців до виробничого навчання в окремих інтернатах створювались умови для цього. Наприклад, постановою виконкому Станіславської обласної Ради депутатів трудящих «Про визначення навчально-виробничих профілів у дитячих будинках області та про утворення допоміжних господарств при них

зкладах» від 6 грудня 1944 року майстерні промислового профілю мали бути створені в Коломийському спеціальному дитячому будинку (кравецька й слюсарня), у косівському дитячому будинку (художньо-деревообробна та художньо-текстильна (килимарство, вишиванка)), у Болехівському дитячому будинку (кравецька й деревообробна), у Калуському дитячому будинку (столярня й слюсарня).

Планувалось створити допоміжні господарства сільськогосподарського типу і у Маринопільському дитячому будинку (Жовтневий, зараз Єзупільський район) для розведення свійської птиці та садова-городнього господарства, а Тлумацькому – для дрібно-тваринницького (кролівництво, свинарство) та городнього господарства.

Для нормального функціонування виробничий майстерень обласному відділу народної освіти за перший квартал 1945 року потрібно було забезпечити майстерні та підсобні господарства кваліфікованим педагогічним персоналом, інвентарем, інструментами, а виконавчі комітети райрад повинні виділити 25 га землі для Маріамського дитячого будинку, 15 га – для Тлумацького.

Загалом за період серпня – грудня 1944 року у Станіславській області взято на облік 3372 дитини-сироти (зокрема, 972 дитини інвалідів війни), з яких 2682 дитини шкільного віку і 692 – дошкільного. Але у 9 дитячих будинках загального типу і 3 спеціалізованих перебувало всього 385 дітей-сиріт.

Станом на грудень 1944 року у Львівській області діяло 9 дитячих будинків і більшість у приміщеннях, які забрали у чернечих чинів Римо- та Греко-католицької церкви. Приміщення католицького монастиря у Львові по вулиці Курковій, 53, в якому до війни утримувались самотні особи похилого віку, передали обласному управлінню народної освіти для потреб дитячого будинку на 200 місць. У приміщенні колишньої ремісничої школи при Львівській єпархії було облаштовано дитячий будинок на 100 дітей.

У монастирському приміщенні с. Брюховичі біля Львова розмістили дитячий будинок на 120 місць. Також було переміщено 86 дітей із притулків Львова, які знаходились по вул. Плушинського, 11 (37 дітей), Замартинівській,

108 (25 дітей) та Шашкевича, 15 (18 дітей), якими опікувались монахині під час окупації. Більшість з них були сироти (41 – української та 45 – польської національності), їх батьки загинули на фронті. У Дрогобичі облаштували 3 дитячі будинки і 2 садки [98, с. 26].

Для дітей полеглих військовослужбовців та партизанів на виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. створювалися спеціальні дитячі будинки Наркомату освіти, які відзначалися кращим, порівняно із звичайним, фінансуванням та матеріальним забезпеченням. У початковий період відбудови на Ворошиловградщині було відкрито 7 спецбудинків. Згідно з постановою Полтавського облвиконкому від 14 січня 1944 р., було розгорнуто 10 спецбудинків з контингентом 1400 осіб. Діти, які прибували з нацистських концтаборів, улаштовувалися в київські спеціальні дитбудинки з особливим режимом, де здійснювалося їхнє лікування і соціально-психологічна реабілітація. Зокрема, такими були спецбудинки №10 у Святошино та №13 (Лук'янівка) [95, с. 151].

Разом з дитячими будинками, які виховували дітей-сиріт, починаючи з 4-х років, необхідною була й мережа установ для дітей віком до трьох років. Виходячи з цієї ситуації, збільшувалась й кількість Будинків дитини. У республіці на кінець 1944 р. відновили роботу 69 Будинків дитини. Збільшилася й кількість місць у Будинках дитини та матері й дитини. Так, у 1940 р. їх чисельність по СРСР складала 25 847 місць, а станом на 1950 р. їх налічувалось уже 48 9505 . Станом на ці ж роки по УРСР Будинків дитини налічувалося відповідно на 7 658 та 10 156 місць.

У статистичних збірниках радянської епохи, на жаль, дані про Будинки дитини подаються спільно з відомостями про Будинки матері й дитини, що не дає можливості досліднику виокремити й підрахувати точні цифри саме про заклади першого типу. Однак, беззаперечним і позитивним є сам факт збільшення кількості місць для цієї категорії дітей. [133, с. 98]

Воєнна розруха залишила багато державних організацій без попереднього розташування. Адже частина будинків була зруйнована або

напівзруйнована, а тому непридатною для роботи. Нерідко й приватні особи поверталися з евакуації й знаходили своє помешкання зайнятим іншими жильцям чи організаціями. Приміщення дитячих будинків теж часто використовувалися не за призначенням як приватними особами, так і організаціями, які втратили свої помешкання, будівлі. Не звільнили для дітей Семенівський, Корсинський та Борзенський дитбудинки Чернівецької області. [95, с. 153]

Через хронічний брак приміщень, а також велику кількість сиріт, що по собі залишила війна, значна частина дитбудинків була перенаселеними дітьми. Так, наприклад, Харківські спеціальні дитячі будинки були заповнені на 102 %. Такий стан призводив до виникнення та розповсюдження серед вихованців дитбудинків респіраторних та грибкових захворювань. У 1945 році зафіксовані спалахи вітрянки, свинки, одиничні випадки коклюша, кіру, були виявлені окремі випадки захворювань шкіри. Проведена диспансеризація дітей дитячих будинках у вен і тубдиспансери.

Згідно з даними архівних матеріалів, лише по 10 областях серед вихованців дитячих будинків було зафіксовано значну інфікованість сухотами. Із числа оглянутих 18 702 дитини дитбудинків інфіковані на це захворювання 929 осіб, що складає 5% загальної кількості дітей дитбудинків, у тому числі 40 дітей – хворі на сухоти кісток. [6, арк 162]

Вихованці багатьох дитячих будинків не були в достатньому обсязі забезпечені взуттям, одягом, твердим та м'яким інвентарем. Так, Дергачівський дитбудинок Харківської області мав 6 столів при потребі 25, стільців 25 із 200, ліжок 80 із 100. У Львівських дитбудинках діти теж спали по двоє чи й по троє на ліжку. Наприклад, в Якушенському дитячому будинку Вінницької області діти спали в сіні без простирادل і нічим не вкриваючись, не маючи теплового одягу та взуття. У дитячому будинку імені Щорса Житомирської області не було постільної білизни та ковдр, рушник видавали один на всю групу дітей. Мали місце захворювання трахомою та коростою. Білизною та зимовим одягом вихованців узагалі не забезпечували. Через відсутність одягу та взуття

діти масово не відвідували школу. [3, арк 101]. Часом речі індивідуального користування вихованці передавали з покоління в покоління.

Якщо звернутися до візуальних джерел і продивитись фото вихованців дитячих будинків, можна помітити нехватку сезонного одягу. На дітях різний одяг (див. мал. 1): легкі ситцеві плаття, тонкі в'язані кофти. Рукава могли бути підвернуті, що свідчило про те, що одяг не відповідав розміру [224, с. 20].

Після звільнення Миколаєва в кінці березня 1944 року одночасно з відновленням економіки та інших сфер життя, приділяється увага долі сиріт. Дитячий будинок на Рибній, директором якого була Е.І. Сухомлинова, переїжджає на Аляуди. Здійснюється реевакуація тих, хто знаходився в тилу. Оживають корпуси колишнього містечка імені Петровського. Спеціальні пости розшукують у розвалинах і підвалах виснажених, хворих дітей. За короткий строк на Миколаївщині починають працювати 16+ дитячих будинків. Реальність тих днів передають рядки з книги повісті: «Ще продовжується війна. Час суворий та голодний. Занижені норми харчування ще більш урізались через постійне збільшення контингенту дітей [192, с. 20].

Не вистачало постільної білизни, одягу, взуття, ліжок та приміщень. Діти спали на солом'яних матрасах покотом. Через скупченість поширювались інфекційні хвороби» [175, с. 10].

Голова виконкому Вінницької області звертався з офіційним листом про виділення для дитячих будинків області одягу взуття, харчування та будівельних матеріалів. У відповідь на цей лист дозволили виділити з своїх фондів у I-II кварталах 1944 року відповідну кількість монофактури, взуття, одягу та посуду. Щодо ремонту, засобів не надали, а запропонували використати місцеві будівельні матеріали. [2, арк 25]

До того ж, не зважаючи на такі нестачі, директори дитячих будинків дозволяли собі й обслуговуючому персоналу користуватися інвентарем, що належав дитбудинку. Наприклад, у Смілянському дитячому будинку Київської області No2, з дозволу директора, у тимчасове користування отримали, крім вихованок, інші робітники: 9 суконь, 3 спідниці, 3 блузки і 2 пари штанів.

Більшість дитячих будинків не мали досвідчених педагогів. Були випадки, коли райвно направляв вихователями та керівниками до дитбудинків осіб, які не виправдали себе на роботі в школі. Так, у Чайківському дитячому будинку за два роки і 6 місяців змінилось 7 директорів. В Оленівському дошкільному дитбудинку Фастівського району і Білоцерківському дитячому будинку No1 частина педагогічних колективів не відповідала своєму призначенню і потребувала заміни кращими працівниками. [4, арк. 78]

Через відсутність кваліфікованих вихователів та педагогів у деяких закладах не було забезпечено відповідного догляду за дітьми, що призводило до інцидентів. Так, у Якушенській виховній колонії Вінницької області відбулося масове хуліганське заворушення вихованців. Напередодні 3 березня 1945 року вихованцем Євтуховим В. (1929 року народження) було проведено у своєму загоні нараду із закликом вчинити виступ. Приводом для цього стали дії начальника охорони Стоянова, який відправив двох вихованців до штрафної кімнати. Метою виступу було звільнення з штрафної кімнати цих двох покараних. Також у с. Велика Аккаржа Овідіопольського району Одеської області були випадки неправомірного поведження вихователів з дітьми. Наприклад, завідувач педагогічною частиною Данилов у кінці січня 1944 року за те, що вихованець дитбудинку Дубов вночі помочився у залишені ним галоші, викликав виховательку й наказав останній змусити хлопця випити сечу.[30, арк 20]

Окрім цього, переважна більшість дитячих закладів виявилися неготовими до чергового зимового сезону. Так, у Чорноострівському й Славутицькому районах Кам'янець-Подільської та Дніпропетровській областях було не закінчено ремонт приміщень – вікна побиті, не завезено палива.

У 1944 році провели ряд перевірок дитячих будинків України, в результаті яких було виявлено геть незадовільний стан з харчуванням вихованців. Норм харчування дітей в усіх перевірених будинках часто не дотримувалися. У Кам'янець-Подільській області, згідно з даними фондів

Наркомторга, хліб, жири, м'ясо дитбудинки одержали лише на 50%. Цукор, молочні продукти, овочі, борошно, мило не одержали зовсім. [3, арк101]

У с. Аккаржа Овідіопольського району Одеської області був вкрай тяжким стан проживання в дитячому будинку: вихованці спали в «кучі». Приміщення були вологими й холодними. Медикаменти майже не було взагалі. Діти перебували в ізоляторах босі й роздягнені, всі в одній кімнаті. [30, арк 19]

Катастрофічно не вистачало дитячому будинку кваліфікованих співробітників – і це відбивалося на якості спілкування з вихованцями. Штат для роботи в будинку підбирали із неперевіраних людей, у більшості, із молодих жінок і дівчат, які приділяли багато часу військовослужбовцям, розквартированим у селі, й не займались вихованням дітей. Це дуже озлоблювало вихованців. Діти не читали книжок, не відвідували школу. [30, арк 18]

І діти, і дорослі постійно відчували голод у роки війни. Можна натрапити на такі спогади про голод 1943-1944 років: «Я вчився в школі. Людям зовсім не було чого їсти. І ми з мамою чекали, коли з лікарні винесуть харчові відходи, а потім щось вибирали і несли додому».

Голод провокував людей на злочини, тому що потрібно було якось виживати. Навіть при цьому, здійснюючи злочини, люди знали, що йдуть проти загальноприйнятих правил поведінки, відчували докори сумління. До прохань допомоги ставилися з розумінням. Стосовно вихованців дитбудинків треба зазначити, що вони були зовсім неприязно налаштовані до дітей, яким жилося краще, ніж їм.[257, с. 102]

Голод змінює раціон харчування дітей. Звичні для них страви стають рідкістю. Тепер вони їдять навіть кропиву, лободу, кульбабу, лісову редьку, ягоди. Доводилося споживати переморожену картоплю й картопляне лушпиння. В. А. Бондаренко ходила зі своїм братом на залізничну дорогу, туди, де годували військовополонених. Вона говорить, що місцеве населення й військовополонених годували однаково. «Нам на руки писали номери. Я зовсім

маленькою дитиною була і не розуміла, чому напис потрібно берегти. Мені набридло стояти, черга велика була і я йшла гуляти, будувати що-небудь з піску, а номер у мене стирався і не пускали в чергу. Брат Юра мене бив за те, що я весь час йду. Говорив: «Іди на місце, бо тільки одну порцію отримаємо». Я пам'ятаю, що плакала».

А ось спогади дітей, які проживали в Києві під час війни. Євгенія Альонкіна (5 років). Добре пам'ятаю перше зібрання, коли зібралися одні жінки з нашої родини. Ми поїхали до моєї прабабусі на Поділ, і там сиділи за столом. Дуже багатий був стіл: була картопля, квашена капуста і оселедець. І картопля була ціла.

Тоді вчили чистити картоплю, коли вона з'являлася, так, щоб шкірочка була чиста, її ножом зрізали, бо цю шкірку потім відварювали.

І цю картоплю ділили на декілька разів, так, щоб вона могла бути і другою стравою, і в першу страву. Це вважалося цілком звичним, тому цьому не надавали особливої уваги.

У сорок третьому році, після арешту дідуся, ми переїхали в маленьку 14-метрову кімнату на вулиці Артема, в комуналку, де жили, крім нас, ще 5 сімей. Саме звідти я і пішла в школу.

У школі нам давали гарячу воду на великій перерві і маленьку вітамінку С – спочатку вона була солодка, а потім дуже кисла. Але ми намагалися якомога довше зберегти цю солодкість і запивали гарячою водою.

А по суботах нас годували дуже смачними булочками – вони називалися «калорійні».

Це була солодка здоба, в якій була невелика кількість родзинок. Але тільки по суботах ми могли її їсти.

І вже в сорок п'ятому році, восени, хлопці, однокласники мої, які жили в районі Сінного базару, сказали, що відкрилася пекарня. І ми бігали до цієї пекарні подихати дивовижно смачним запахом свіжоспеченого хліба або бубликів. На місці цієї пекарні сьогодні – Будинок художників.

Сорок шостий рік. Мене поставили на туберкульозний облік. І відправили в лісову школу, в Івано-Франківську область. Селище Беркут. Ми приїхали туди, голодні діти: Київ, Донецьк, Луганськ. Вся Східна Україна дітей відправила туди. Нас поселили в цій школі. Самі розумієте, що 46-47-й – голодні роки.

На Західній Україні був такий само голод, як і скрізь. Вчителі були росіяни, українці зі Східної України. А вихователі і нянечки – місцеві. Вони нам допомагали заплітати кіски, вмиватися, одягатися, гладили нам фартушки.

Галина Костенко (11 років). Жили ми, мама і двоє сиріт, годувати немає чим. Перше, що мама продала, моє красиве червоне шовкове плаття. Мені його тато купив з нагоди закінчення четвертого класу. Мама переживала, як я буду без нього. Кажу: "Мамочка, я його не наділа жодного разу. Продай його на хліб".

Мама щось батькове продавала, потім свої простирадла. Все, що можна було на стакан квасолі обміняти. Грошей у нас не було. Білі простирадла не дуже хотіли купувати селянки: "От якби мені спідницю".

Мама знайшла зелену фарбу, пофарбувала простирадло, пошила спідницю. На другий день приносить два стакани квасолі і шматочок сала. Вона варила з цього квасолевий суп – і це було нам на цілий день.

Одного разу тьотя Паша Топчій принесла конячу голову. Я кажу: "Що це ви таке страшне принесли?".

Навколо були пожежі. Син Бойманів, Люсік, говорить мені: "Пішли на хлібзавод, там борошно горить". Ми набрали з ним чорного горілого пшоняного борошна просто в хустку, бо навіть не мала ніякої торбинки.

Пізніше вже пішла мама набрала пів наволочки цього борошна. Ми майже півроку, це вже наші прийшли, харчувалися цим підгорілим борошном. Мама розводила рідке тісто і пекла млинці". [124]

Ажіотажний попит на продукти першої необхідності й промтовари призводив до підвищення цін на продукти харчування.

Населення, в тому числі й діти, займалося заготовкою диких ягід і грибів. Усе літо діти збирали їх не тільки для суспільних потреб, а й для себе, для продажу (ягід у лісах було багато). Люди їздили їх збирати, потім продавали [253, с. 120].

Утім, аналізуючи матеріально-побутові умови в дитячих будинках, слід пам'ятати, що у воєнних умовах бідність були буденним явищем. Багато людей мали поганий одяг, недоїдали, мешкали без першочергових побутових умов. Тому для більшості дітей дитячі будинки з їх недоліками були рятівними, а обсяги постачання дитячих виховних установ речами першої необхідності та продуктами харчування, насправді, перевищували рівень забезпеченості дітей, що виховувалися в сім'ях. Дубков В.І., мешканець м. Сніжне, так розповідає про своє життя з батьками у звільненому від окупації місті: «Дома позавтракал, а до ужина терпи... ходили в лес, драли яйца – тогда же птицы много было. А в детском доме, какой-никакой, а режим». [133, с. 64]

У роки війни серед населення були люди, які вважали, що дитині, яка голодує через війну й не має достатньої уваги в сім'ї, буде краще в дитячому будинку. Оскільки багато сімей голодували, не мали їжі для себе й дітей, то стало більше випадків підкидання та залишення дітей з написами «Нема чим годувати». Деякі батьки самі приводили й віддавали дітей у дитячі будинки, щоб пережити голодні роки, сподіваючись, що після війни заберуть їх назад, але не завжди це було можливо через помилки під час реєстрації дітей [253, с. 128].

Взагалі, стан справ у дитячих будинках залежав не лише від планового громадської допомоги та державного забезпечення, але й від людей, які в них працювали. Директори та вихователі, які сумлінно, відповідально та завзято підходили до виконання своїх обов'язків, власними силами організовували інтенсивну та продуктивну роботу підсобних господарств, налагоджували зв'язки з шефами для проведення ремонтних робіт і створювали у дитячих будинках найголовніше – сприятливу психологічну атмосферу.

Однак, у перші роки відтворення мережі дитячих будинків, обласні та районні відділи народної освіти турбувалися насамперед про те, щоб укомплектувати штат, тому не ставили особливих вимог до якісного складу працівників. Призначення на посади, навіть директорів дитячих будинків і вихователів, часто відбувалося поспішливо, щоб закрити вакансію, а особи, які виявляли бажання працювати, не мали педагогічної освіти й відповідного досвіду. Так, у 1944 р. 25% виховательських кадрів дитячих будинків Сталінської області до призначення на посади ніколи не працювали з дітьми. Негативними наслідками вищеприписаного підходу були випадки розкрадань майна та розтрат, антипедагогічні методи виховання, прояви безгосподарності та нездатність до керівництва

Хоча особистість керівника дитячого закладу для вихованців була важлива. Більшість свідчили, що вихователі замінили їм батьків. Хоча вихователі часто були досить строгими й підтримували дисципліну жорсткими заходами. Їм доводилось контролювати й виховувати дітей, серед яких були діти не тільки з неблагополучних сімей, а й неповнолітні, які встигнули поринути у дворову культуру, вони часто втікали та навіть могли нести загрозу: грубити вихователям, ображати персонал. Нерідким явищем у дитячих будинках були бійки. У таких випадках тільки жорсткість керівника та система покарань дозволяли вихователю зберігати внутрішній порядок у колективі. Діти повинні були жити за розкладом, у разі порушення якого відбувалося покарання.

У вихованців були свої «неписані» правила поведінки. До них могли відноситись: виконання вказівок старших за віком, заборона «стукачництва» і доносів вихователям. Подібні правила поведінки формувались серед дітей, які прожили в дитячому колективі достатньо довго. У них найчастіше був свій «лідер», який впливав на всіх [167, с. 195].

У роки війни в поведінці дітей спостерігались певні аномалії. Серед вихованців дитячих будинків зустрічались підлітки, які не готові були жити за правилами, вони прагнули до абсолютної свободи. Це були діти, які звикли за

роки війни до законів вулиць та дворових компаній, що, зрештою, призводило не тільки до втеч, які можна кваліфікувати як протест прихованого характеру, але й до відкритих проявів непокори. Діти були готові будь-яким способом обстоювати свої інтереси. Агресивна поведінка була, напевно, єдиним психологічним захистом для дітей, які опинилися в непростій життєвій ситуації.

Особливої уваги заслуговує питання виховання у дітей дитячих будинках якостей радянського громадянина, патріота, який розділяв би цінності держави. Кращого місця для формування «нової людини» годі й шукати: дитячий будинок – організація закритого типу, де можливо без перешкод сім'ї виховати нові цінності. При цьому дитина як особистість не розглядалася, а, швидше, як «гвинтик» великої державної машини.

Ідеологія трудового виховання охоплювала всю дитячу діяльність. Діти, які виховувалися в дитячих будинках, були під опікою держави, яка потребувала від них віддачі. Дитячу працю використовували в різних майстернях: столярних, слюсарно-токарних, бляшовиробних, швейних, споживчих. Уся робота проводилась вручну, обладнання не було [169, с. 72]

Перебування дітей у дитячих будинках, як свідчать документи, було доволі нелегким. Та навіть при таких важких умовах проживання, до цих закладів приймали не всіх дітей. Цей факт підтверджується рядом прикладів.

Так, у дитячий будинок 11.10.1944 р. було направлено 12 осіб безпритульних, із яких зарахували тільки 5, а інші (7 чоловік) не прийняті тому, що були повної статури, хоча ще й не досягли 15-річного віку.

Через Мобвідділ Кагановицької райради м. Одеси 28.10.1944 р. була направлена група дітей на 3-й маслозавод у кількості 17 чоловік, там їх розмістили в пустому хліві, на підлогу кинули замість постелі в'язку соломи. З 29.10.1944 р. по 09.11.1944 р. діти перебували в цьому хліві, внаслідок чого шестеро з них захворіло. [30, арк. 26]

Погана робота дитбудинків призводила до того, що зростає кількість «бігунів». Наведемо дані щодо втеч дітей, які пройшли дитячі розподільники

системи НКВД УРСР: у січні 1944 – 44чол., у лютому – 36 чол., у березні – 101 чол., у квітні – 99 чол., у травні – 182 чол. Кількість дітей, що знаходились у розшуку, значно більша, але вони не пройшли через дитрозподільники НКВД [18, арк. 3].

У 1943 році відбуваються зміни в системі освіти – вводиться роздільне навчання, а з 1944 року – обов'язкове навчання дітей з семирічного віку. Це нововведення призвело до недостачі навчальних майданчиків. Оскільки все було передано під військову потреби. У результаті цього більшість шкіл повинні були працювати в дві або й три зміни. При такій організації навчання знижувалася успішність, бо засвоюваність матеріалу в другу зміну була вже гіршою. А в третю – втомлювався вже й сам учитель.

За роки війни в навчальних планах середніх шкіл відбулися серйозні зміни. За рішенням Народного комісаріату просвітництва були збільшені години для проведення військово-фізичної підготовки, за рахунок зменшення деяких загальноосвітніх предметів – географії, історії, фізики, природознавчих наук.

Значні зміни в освітній системі не виключали воєнних труднощів, з якими продовжували стикатись школи. Учителів забирали на фронт, переводили в інші області, висока смертність населення призводили до великого плинну кадрів. Учителів не вистачало. Один освітянин, крім свого предмету, міг вести ще 3-4 додаткових. Траплялось і так, що вчителями ставали не спеціалісти, а звичайні люди, які просто хотіли допомогти школі. Що стосується сільських шкіл, то там один педагог міг вести всі предмети.

Однак найбільшою проблемою, яка загострилася під час війни, стала низька відвідуваність школи. У 1943 по всьому радянському союзу покинули школи 729 тисяч чоловік. Основні причини відмови від навчання були такі: віддаленість шкіл від населених пунктів, дітей залучали в сільське господарство, нестача одягу та взуття для відвідування, погане харчування.

Зимою, коли рано темніло, була небезпека нападу вовків, у деяких селах батьки зустрічали дітей. Але найчастіше батьки були зайняті роботою в полі,

тому учні ходили великим натовпом, щоб не було так страшно. Результатом таки спільних походів ставали дружні стосунки між дітьми різного віку [233, с. 10].

Боротьба народу висунула ряд вимог, які змінили навчально-виховну роботу. Особлива увага стала приділятися патріотичному вихованню дітей. Змінився характер викладання літератури, історії, географії. Юнаки та дівчата повинні були надихатись образами молодих героїв – Зої Космодем'янської, Лізи Чайкіної, Саші Чекалина, Миколи Гастелло та інших.

Ідеальним образом радянської дитини був образ піонера. Він існував не тільки в офіційній пропаганді, але й в свідомості більшості дітей. Піонерами хотіли стати всі. Піонерські організації мали великий вплив на виховання й розвиток дітей. Вони намагались допомагати фронту, відвідували будинки учасників військових дій, допомагали по господарству сім'ям, де не було чоловіків (колоти дрова, носити воду, доглядати за маленькими дітьми). Відвідували будинки інвалідів війни, пенсіонерів, також допомагали їм по господарству. Піонери організовували дозвілля: вигадували сценарії для вистав, проводили свята та спортивні змагання, мотивували вчитись.

Піонер поставав як ідеальна радянська дитина, яка не мала шкідливих звичок, полюбляла працю, заправляла постіль. Безумовно, реальний піонер міг відрізнятись від ідеалу, але більшість намагалася наблизитися до нього. У роки війни цей образ, із зрозумілих причин, ще більше ідеалізується, тому ідеального піонера більшість сприймали як героя, з якого треба брати приклад. Діти, які вступали в піонери, пишалися цим званням.

У навчальних закладах доволі активно велась пропагандистка й агітаційна діяльність. Діти активно слухали розповіді про героїв війни, спостерігали за воєнними діями, малювали карти просування військ, відмічали на картах взяті й звільнені міста, прослуховували курси патріотичного виховання. Діти були оточені гаслами про допомогу фронту, написаними в стилістиці військового часу.

Основний пропагандистський вплив на населення в ході війни відбувався через пресу та радіо [92, с. 530].

Коли вихованці досягали 14-15 років, їх мали направляти на виробництво або в ремісничі училища на подальше навчання. За рішенням Ради Міністрів УРСР 14 ремісничих училищ республіки мали приймати виключно дітей з дитячих будинків. [23, арк 85]

Одним із таких було Спеціальне ремісниче училище No 36 (м. Київ), відкрите в 1945 році. До нього приймалися лише випускники дитячих будинків – хлопці віком 12-13 років, з початковою освітою. Термін навчання становив 4 роки. За цей період хлопці мали отримати неповну середню освіту (в обсязі 7 класів) і одну з чотирьох спеціальностей: слюсаря-інструментальника, слюсаря-ремонтника-складальника, токаря або столяра. [220, с. 165]

Вчорашнім підліткам треба було пройти короткострокове навчання, а потім тяжка, а іноді й небезпечна праця, яка потребувала максимальної точності й фізичного напруження. На заводах працювали навіть ті діти, які не дотягувалися до станка. Доволі часто в спогадах очевидців тих днів натрапляємо на згадки про цілодобову роботу на заводах. «Під час війни і вночі працюємо, спати хочемо...попрацюємо трохи, за конвеєром сховаємось від майстра – заснем». Багато дітей залишались на заводі ночувати для отримання понадурочних годин, за які додатково видавали хліб. Вихідних майже не було. Робочий день міг досягати 18 годин, у суботу, починаючи з 8 ранку до 14 дня, а в неділю з 14 годин до 8 ранку понеділка. Перерви по 5 хвилин до обіду й після обіду.

Однією з причин малої кількості ремісничих училищ була катастрофічна відсутність приміщень. У гуртожитках при заводах і фабриках, куди аправлялися випускники дитбудинків, часто були настільки незадовільні умови проживання, що мешканці не витримували й тікали геть. Наприклад, у 1945 Київський завод No784 прийняв для працевлаштування 63 підлітки. Гуртожиток, де були влаштовані підлітки, перебував у антисанітарних умовах,

ліжок не вистачало, харчування в їдальні було організовано незадовільно. Діти не здобували технічного навчання.

Гуртожиток при фабриці ім. Р. Люксембург, в який були влаштовані діти, перебував у незадовільному санітарному стані. У ньому було брудно, тісно, незатишно. На заводі ім. Артема мали місце справедливі скарги підлітків на профспілкову організацію й адміністрацію заводу, на погані умови життя в гуртожитках: несвоєчасний обмін постільної білизни, відсутність шухляд, несвоєчасна видача мила, що створювало антисанітарію в гуртожитку й спричиняло неохайний вигляд підлітків.

Робота на заводах практично виключала можливість отримання освіти, але ще гірше те, що вона підривала здоров'я дітей. Багато дорослих, шкодуючи дітей, намагались виділити їм хвилини відпочинку, виготовляли іграшки із підручних матеріалів, приносили цукерки, вкладали передрімати.

Діти та підлітки в документах маскувались словом «молодь», а роботу на промислових підприємствах, до яких прикріплювались училища, офіційно вважалась «навчанням». Ті, хто залишав таке «навчання», притягувалися до кримінальної відповідальності. Ще одним способом покарання були догани та обговорення поведінки на товариських судах [116, с. 85].

Учениці школи ФЗН № 19 м. Маріуполь Н. Маленкова, К. Готманова, А. Дорошенко, М. Юхненко повідомляли в листі до редакції газети «Правда», що змушені проживати в жахливих умовах: кімнати у гуртожитку не зачиняються, вікна розбиті, скрізь протяги; немає матраців та подушок і спати доводиться на підлозі. [145, с 101]

Це все привело до того, що 57 чоловіків з них самовільно залишили завод. На заводі Станкобуд з 15 підлітків, що прибули в 1945 році, 10 чоловік втекли. Про це нікуди навіть не було повідомлено, й не були прийняті заходи щодо повернення дітей. На фабриці ім. Р. Люксембург залишили роботу 7 підлітків; на фабриці ім. Боженка в період з 1945-1946 років залишили роботу 16 чоловік. Доволі часто втечі працюючих підлітків із установ супроводжувалися крадіжками.

У 1946 році працевлаштування на підприємствах Києва підлітків-сиріт виглядало так: на фабриці ім. Смирнова-Ласточкина – 250 чол., на заводі Станкобуд – 5, на фабриці ім. Р. Люксембург – 20, на заводі ім. Сталіна – 7, на фабриці ім. Боженка – 82, на заводі Ленкузня – 70. Всього працевлаштовано 434 особи. [109, с. 152]

Але дівчат до РУ та шкіл ФЗН брали мало, тому що ці навчальні заклади були розраховані на підготовку фахівців важкої та вугільної промисловості, тому могли запропонувати представницям слабкої статі обмежений перелік професій. У більшості випадках працевлаштування здійснювалося формально. Робота підлітків не була організована на підприємствах, відсутня була виховна робота. Наприклад, підлітки Сеферов, Гудалов, Курочкін та Магазінський за фахом формовщик школу фабрично-заводського навчання та мали 3-й розряд. Але після працевлаштування до маріупольського заводу «Азовсталь» ливарного цеху виконували чорнову роботу. Як наслідок підлітки залишали свої місця роботи та знов опинялися на вулицях. Наприклад, у радгоспі Сталінської області «Гірник», з 19 дітей, які були направлені на працевлаштування дитячим будинком, лишилося лише вісім, інші втекли [133, с. 78]. Але навіть при таких умовах не всім дітям-сиротам щастило працевлаштуватися.

Історій знає випадки, коли діти, в пориві бажання потай утікали на фронт – захищати Батьківщину! А для того, щоб їх взяли до складу бійців, додавали собі по кілька років. Одним із таких випадків стала Завалій Євдокія Миколаївна (1926-2010), єдина жінка, яка через роки стане командиром взводу морської піхоти, гвардії полковник.

Коли 96-й кавалерійський полк 5-ої кавалерійської дивізії 2-го кавалерійського корпусу відступав через її село, вона, на той момент 15-річна дівчина, домовилася з командиром полку, щоб її взяти з собою, сказавши, що скоро матиме 18 років. Вона служила санітаркою в полку.

При переправі через Дніпро, в районі Хортиці, була поранена, її відправили до Краснодару в шпиталь. Після лікування дівчину направили в

запасний полк, але, коли відбирали солдатів на передову, вона була в гімнастерці й галіфе, а в документах було записано «Завалій Євдок. Мик», тому, напевно, її прийняли за чоловіка. Євдокія не стала нікого переконувати. Згодом, під час війни, коли вона взяла в полон німецького офіцера, її направили у відділення розвідки, командиром якого Євдокія незабаром стала.

Вона була поранена в одному з боїв, лише після цього в шпиталі відкрилася таємниця про те, що “Євдоким”, який 8 місяців воював разом з десантниками, – дівчина. У 1943 році вона була направлена на шестимісячні курси молодших командирів і після їх закінчення, отримала звання молодшого лейтенанта та була направлена у 83-ю бригаду морської піхоти командиром взводу.

Євдокія Завалій у ході Будапештської наступальної операції разом із своїм взводом, пройшовши з кисневими подушками через міську каналізацію, захопили бункер німецького командування. Серед полонених опинився генерал. За цю операцію вона була нагороджена орденом Червоного Прапора.

Після закінчення війни Завалій Є. хотіли направити на навчання у військове училище, але на її здоров’ї позначилися чотири поранення і дві контузії, отримані під час війни. У 1947 року вона демобілізувалася й переїхала до Києва. До останніх днів вела активну роботу серед молоді. З оповіданнями про свій взвод морської піхоти об’їздила безліч міст, військових частин, кораблів і підводних човнів. Померла 5 травня 2010 року в Києві [227].

Незважаючи на складну ситуацію в Україні в ті роки, сюди ще прибували діти з інших країн і областей. У м. Бухаресті було виявлено 440 радянських дітей. Народним комісаріатом освіти УРСР і Управлінням трудових резервів при РНК УРСР виявлених дітей по прибуттю планувалося розмістити:

- а) 190 дітей віком від 8 років і старше в дитячих будинках Одеської області;
- б) 60 дітей віком від 16 років і старше в школах ФЗО Сталінської обл.

Розміщення дітей саме в цих областях пояснювалося тим, що дитячі будинки й школи ФЗО мали кращі матеріально-побутові й навчальні умови, ніж в областях, що територіально ближче до кордонів Румунії. [3 арк. 10]

Також планувалося поселити в українських закладах 300 дітей польських громадян, які переміщалися з дитячих будинків Новосибірської, Архангельської, Іркутської, Молотовської? областей. У постановах Раднаркому Союзу від 15.04.1944 року №359-105 с. «Про надання додаткової матеріальної допомоги колишнім польським громадянам, евакуйованих з західних областей України і Білорусі в тиллові райони СРСР» і РНК УРСР від 17.07.1944 року №808-43 «Про розселення польських громадян на території УРСР» розглядалося питання про організацію окремого дитячого будинку для цих дітей у Херсонській області. Але вирішили розмістити дітей польських громадян в наявних дитячих будинках області, збільшивши їхній контингент, включивши їх на постачання одягом та взуттям. [3, арк. 30]

Виявлено 179 дітей в м. Ужгороді (Чехословаччина), яких планувалося розмістити в Тернопільському дитячому будинку системи Наркомосвіти УРСР (віком від 3-х років) та дітей віком до 3-х років в кількості 40-50 чоловік у Львівському дитячому будинку системи Наркомосвіти. [3, арк. 32]

Евакуація породжувала безліч соціальних і психологічних проблем, як для приїжджих так і для місцевих жителів. Евакуйовані відрізнялися мовою, одягом, манерами, гігієнічними звичками, що загострювало одвічний культурний конфлікт «своїх» і «чужих» [153, с. 81].

Як згадує мешканка с. Ровба Житомирської області Левковська В., що під час евакуації потяг, яким їхали був обстріляний. Тих хто вижили вивозили машинами військові. В цей момент Левковська В. втратила меншу сестру, яку потім знайшла в Харкові. Ці події потім відзначитись на характері дівчинки (з власного архіву автора).

Почали писати листи з проханням повернути в Україну дитячі будинки, які були евакуйовані в 1941-1942 роках у тил країни. Згідно з розпорядженням

Наркомопроса УРСР було евакуйовано 257 дитячих будинків з контингентом біля 37000. [5, арк. 170]

Більша частина дитячих будинків у зв'язку із евакуацією перестала існувати. Вихованці цих будинків влилися в місцеві дитячі будинки чи, навпаки, евакуйовані будинки прийняли місцевих дітей. Багато дитбудинків працевлаштували своїх старших вихованців, а молодших передали в інші заклади.

Однак значна частина евакуйованих дитячих будинків зберегла основні кадри вихователів і основну масу дітей-українців. Таких дитбудинків нараховувалося 51. У них працювало 497 співробітників і виховувалося 5108 дітей.

Дитячі будинки були розміщені в різних республіках, краях і областях (джерело ЦДАВО)

№	Назва республік, країв, областей	Кількість дитячих будинків	Кількість дітей в них
.	Казахський СРС	17	1716
.	Узбецька	11	1031
.	Башкирська	1	70
.	Мордовська	1	95
.	Марійська	1	80
.	Алтайський край	1	61
.	Молотовська область	4	623
.	Свердловська	3	387

.	Чкаловська	4	232
0.	Челябінська	3	165
1.	Кемеровська	1	80
2.	Омська	1	113
3.	Сталінградська	2	285
4.	Пензька	1	170
	Всього	51	5108

Важливим і складним питанням у всіх цих дитячих будинках була справа організації навчання вихованців рідною українською мовою. Українські дитбудинки через відсутність вчителів-українців не могли забезпечити для своїх учнів-українців викладання українською мовою.

Як правило, вихованці навчалися в ближніх школах з російською мовою викладання. Уся ж виховна робота в дитячому будинку велася українською мовою. [5, арк. 171]

Після визволенням України в дітей збільшилося бажання повернутися на Батьківщину. Багато з них звернулося у листах до української влади з проханням про реєвакуюцію в Україну.

Тяжко жилося й дітям, чиї батьки пішли на фронт. У архівах Вінницької області знайдено листи переписки між НКВД НКГБ, міліцією й прокурором. Ця переписка свідчить про те, що діти, часто залишаючись сам на сам із своїми проблемами, з відчаю писали листи батькам. Як приклад: «Дорогий тату, ми просимо тебе, щоб ти приїхав до нас, а то тут нас і слухати не хочуть, допомоги ніякої не дають. Мама хвора і нас 5 чоловік, ми всі босі й голі, хліба

у нас нема, сидимо голодні і до нас нема нікому діла, положення безвихідне» [45, арк. 3]. Серед цих листів знаходимо свідчення хворобливості дітей «У нас Миті нема, він помер 27 грудня 1945 року, але не тільки у нас помер, но і взагалі помирає багато дітей. У всьому селі померло 70 чоловік дітей». [45, арк. 4]

Ще було таке явище як діти «ворогів народу». Статус «ворога народу» впливав на отримання освіти, на спілкування із однолітками та дорослими. Життя таких дітей було пронизане страхом покарання, оскільки вони були під постійним контролем з боку держави. Проблеми у спілкуванні, часті відмови від будь-яких стосунків зароджували комплекс неповноцінності.

Непростий час породжував дитячі страхи. І це пояснювалось тим, що їм довелося пережити. Війна змусила дітей дізнатись, хто такі каліки та інваліди, яких вони боялись, що таке смерть, трупи. Усі мріяли, щоб війна якнайшвидше закінчилась, а їх батьки повернулись додому. Але діти є діти, тому багато пов'язували кінець війни із здійсненням омріяних бажань: отримати нові іграшки, гарні сукні чи просто кожного дня їсти досхочу.

Під час війни в дітей активізуються страхи. Вони відображають переживання, життєві цінності, які важливі для молодого покоління. Дитячі страхи були тоді дуже різні, пов'язані із побаченим та почутим.

В.А. Бондаренко згадує: «Пам'ятаю, як повертались з потягів каліки, поранені. А поранених, які були на милицях, я дуже боялась. Це було страшно, оскільки їх випускали з вагона й вони падали. Поїзд відходив, а вони залишалися на коліях, через які потрібно було якось переходити, а ніхто їх не зустрічав – і це було моторошно».

Більшість дітей боялись отримати похоронку, і це не дивно, адже повідомлення про смерть приходили постійно. А у деяких дітей взагалі проявлявся до смерті нездоровий інтерес. Наприклад, вони бігали до залізничної дороги, щоб подивитись на трупи. Звичайно, батьки намагались вберегти від таких видовищ. Але діти все одно мали справу з подібними явищами.

У своєму дослідженні Ю.В. Щербатих прийшла до висновку, що люди, які стикнулися з серйозним конфліктом, намагались вижити будь-якою ціною. Соціальний і біологічний конфлікт (а війна потребувала постійної боротьби людини за виживання біологічного виду) переживає ще сильніше. Людина, переступаючи через соціальні стандарти, відчувала себе некомфортно, що було руйнівним для кожної особистості [229, с. 188].

Дитячі мрії впливали на бажання, але потрібно розуміти, що це був воєнний час. Для дітей, як і для дорослих, було важливо, щоб війна якнайшвидше закінчилась, батьки повернулись з фронту, а мами стали менше працювати. Деякі мріяли поїсти досхочу, оскільки постійно терпіли відчуття голоду. Дівчатка мріяли про гарні сукні та товсті коси.

Діти, які жили в селах, теж мали свої певні обов'язки. М. С. Федорова згадує: «Влітку наша робота полягала в тому, що ми ходили в луки за п'ять кілометрів, де ріс дикий часник. Набирали його у мішечки, прив'язані на мотузку за спину, поверталися додому, чистили, зв'язували в пучки й на другий день йшли на базар продавати. Ходили з мамою в ліс за ягодами. Крім того, треба було ще привезти на зиму дров. Це теж входило в наші обов'язки. Осінь - шкільна пора плюс збір урожаю. Слідом з'являлась нова робота. Збирали траву, яка поспівала на околицях. У неділю відправлялись гуртом на базар красти сіно. Не дівчача це була робота, але ми не соромились. Зима – сувора пора року. Дров на зиму не хватало – і ми їздили на санях рубати верболіз [182, с. 113]..

Існували випадки, коли діти, через брак виховання й уваги з боку батьків, втікали з дому та вели антисупільний спосіб життя. Як наприклад, Рассоха Віктор Михайлович з 1938-го року народження ніде не навчався, систематично здійснював втечі від батьків та вів бродячий спосіб життя. Його батько – член КП(б)У, який працював на заводі ім. Фрунзе у м. Костянтинівці. Сім'я була матеріально забезпечена, але батько вихованням сина не займався. 1 Найчастіше бездоглядність спричиняв тяжкий матеріальний стан родин. Загибель чоловіка або перебування його в лавах радянської армії змушували

жінку посилено й тяжко працювати в установах та на виробництвах. Діти таких батьків часто не були охоплені дитячими таборами, садками та іншими виховними установами, за ними, зазвичай, наглядали старші брати, сестри або бабусі, які, нерідко не забезпечували необхідного догляду та виховання. Це призводило до небажаних наслідків – жебракування, торгівлі на базарах, безцільне блукання вулицями, де залишалося ще багато неприбраних боєприпасів та нерозмінованих полів. Як згадує очевидець подій Дубков Володимир Іларіонович, мешканець м. Сніжне Донецької області: «На полях погибали. Василенко ногу оторвало, Ткаченко стала інвалідом...». Дитяча незайнятість інколи призводила до величезних матеріальних збитків. Так, у полі радгоспу Єнакіївського району «Червоний профінтерн» згоріла скирта соломи, яка важила 65 тонн. Збиток складав дві тисячі карбованців. Слідство виявило, що п'ять учнів молодших класів селища Октябрський Горлівського району були винні в загоранні. Вони вийшли в поле, щоб постріляти із самопалів, а один учень – Сібелев І.К., 1938 року народження, в присутності інших школярів кинув запалений сірник у скирту, стверджуючи, що солома не займеться. [133, с. 114]

Як видно з наведених даних, значна кількість дітей порушували громадський порядок через відсутність належної виховної роботи з боку батьків. Поряд з тим, необхідно зазначити, що велику кількість дітей затримували за вуличну торгівлю та жебракування, на що їх штовхали самі батьки. Так, у Краматорському районі робітник районного споживчого союзу Янкевич мав сина та дочку. Сім'я проживала в хороших матеріальних умовах, але син все одно приторговував на вулиці, за що й був затриманий. Громадянка Дерміткіна А.І., що мешкала в тому ж районі Сталінської області та працювала в донорському магазині, постійно відправляла власну дочку на базар продавати хліб. [3, арк. 53] Безсумнівно, в таких випадках батьками керувало не бажання наживи. Важкість післявоєнного суспільства диктувала мобілізацію всіх імовірних шляхів для забезпечення нормального рівня життя.

З цього випливає, що вкрай незадовільні умови мешкання знедолених дітей у дитбудинках, дефіцит належної уваги у справі виховання дітей з боку шкіл, опікунів та батьків ставав причиною їх масових втеч. Опинившись на вулиці, діти, рано чи пізно, потрапляли під вплив злочинних груп чи осіб, адже необхідність задоволення першочергових фізичних потреб, штовхала дитину на шлях скоєння правопорушень.

3.2 Правопорушення неповнолітніх в 1942-1945 рр.

Таке митарство й бездушне ставлення з боку керівників окремих господарств до працевлаштування дітей, які залишилися без батьків, часто штовхало обездолених на шлях правопорушень. Проаналізуємо рівень дитячої злочинності в перші післявоєнні роки на основі даних, наведених в табл. 3.1. (ЦДАГО)

Характер злочину	1945 рік				1946 рік	
	I к-тал	II к-тал	III к-тал	IV к-тал	I к-тал	квітень
Крадіжки	60	160	115	116	70	23
Пограбування	8	1	9	8	5	7
Тілесні ушкодження	3	4	2	-	7	1
Вбивства	2	1	6	2	1	-

З даних таблиці видно, що відбувся зріст дитячої злочинності у другому кварталі 1945 р., а, починаючи з 1946 р., почалося поступове скорочення кількості злочинів. Саме на цей час припадає апогей дитячого волоцюжництва, оскільки система довоєнного соціального захисту дітей-сиріт була зруйнована за час війни, а нова лише починала перші кроки формування.

Ситуація ускладнювалася й збільшенням кількості безпритульних, які не мали засобів до існування, що спонукало їх до хуліганських дій. Найбільш поширеним видом злочину була крадіжка. Але, необхідно зважати й те, що

таблиця складена на основі офіційних даних. Поза увагою дослідника залишилися незафіксовані або нерозкриті злочини [133, с. 154].

Більшість крадіжок у пасажирів, розкрадання з вагонів, кишенькових крадіжок і навіть грабежів здійснювалося також підлітками. Це підтверджують свідчення громадянина Буркова Петра, який заявив у Котовський відділ залізничної міліції про пограбування його двома підлітками, котрі забрали рейсові картки, зняли з нього бушлат та черевики. Грабіжники були затримані в результаті проведених заходів. Ними виявилися Кузнецов Іван Іванович і Рощев Володимир Григорович. Обидва народилися в 1928 році. У них знайшли й повернули потерпілому пограбоване майно.

На коліях станції Одеса-Товарна 29.09.1944 р. було виявлено, що вагон №626209, у якому транспортувалося згущене молоко, мав пошкоджений кимось люк. При перевірці товару з'ясували, що не вистачало 1336 банок молока. Проведеними заходами в той же день були затримані діти Михайлиш Микола Федорович (1930 р.н.), Требушков Яків Олексійович (1929 р.н.), Бєснєєв Михайло Семенович (1929 р.н.), Зотов Євгеній Олексійович (1930), Поляков Юрій Федорович (1928 р.н.). Всього в кількості 11 чоловік, у яких було вилучено награване молоко. Всі діти горнулися в холодних вагонах, які стояли на коліях станції.

12 жовтня 1944 р. було отримано повідомлення про підготовку до розкрадання вагонів, яке планували здійснити на станції Одеса-Товарна. У результаті проведеної міліцією операції були затримані Болбачев Григорій Андрійович (1930 р.н.), Гев Іван Іванович (1928 р.н.), в яких після обшуку було вилучено 40 кг господарського мила й знайдено, за їхніми вказівками, ще 45 кг такого ж мила, що були заховані між вагоднами. Все це було награвано підлітками із вагонів, що стояли на коліях. [30, арк. 15]

Так, 10 вересня 1945 року о 16 годині за два кілометри від симофора станції Чернігів Південно-Західної залізниці група неповнолітніх злочинців у кількості шести осіб напала на пастуха І. І. Тамашина, якого роздягнули і забрали весь одяг. Вжитими заходами розшуку було затримано М.М. Рєнклада,

В.М. Тюліна, які втекли з дитприймальника НКВС міста Чернігова, речі повернено потерпілому, а безбатченків відправлено до трудової колонії НКВС.[236, с. 45]

Через брак уваги до питання виховання дітей з боку батьків та шкіл, багато неповнолітніх залишалися поза системою шкільної освіти, через що мали місце серйозні проступки та карні злочини серед дітей.

Утворилося замкнуте коло – виявлених дітей повертали батькам або до виховних закладів, а через деякий час, вони знов потрапляли на вулиці. Навіть їдальню м. Горлівки міського комітету партії обікрали маленькі діти. Правопорушників не судили, бо їм було по 8-10 років, а повернули батькам, а останніх притягували до адміністративної відповідальності. Найчастіше це були штрафи або попередження та догани. Проте самі діти зазвичай залишалися поза системою державного покарання, а, значить, і не відчували провини. [133, с. 154]

Мало місце підштовхування дітей до кримінальних злочинів зі сторони дорослих. Так, наприклад, у дитячому будинку No2 м. Одеси були здійснені 3 крадіжки дитячого одягу, мануфактури та інших речей вихованцями цього ж будинку. Крадені речі збувались громадянкою Мазуровою, яка платила їм по 100 рублів за метр мануфактури. Неповнолітні особи, які підштовхували дітей на шлях злочинності й бездоглядності, не несли особливого покарання, їх лише викликали для бесіди, тоді, як дорослих за такі ж дії штрафували й притягували до кримінальної відповідальності. Всього за I-й квартал 1945 року притягнуто 151 людина із них: оштрафовано 142 людини на суму більш як 20000 рублів, до кримінальної відповідальності притягнуто 9 чоловік, попереджено 750 чоловік. [30, арк. 26]

Висновки

Отже, з наведених фактів про життя дітей у досліджуваній період можна зрозуміти причини правопорушень неповнолітніх, бездоглядності й сирітства. По-перше, це сімейне неблагополуччя. Сім'я є надзвичайно важливим осередком суспільства. Саме завдяки цій ланці у свідомість людини

зкладаються всі ті цінності, якими кожна особистість керується протягом усього життя. Очевидно, що все те, що відбувається всередині цього осередку, прямо чи опосередковано впливає на дитину, зокрема й на її поведінку. Прийнято вважати (й не безпідставно), що норми, закладені дитині в сім'ї, є предтечею поведінки підлітка.

Маємо взяти до уваги той факт, що в 1942-1945 роках сім'ї були неповними, адже чоловіки пішли на фронт або загинули. Неналежне функціонування інституту сім'ї призводило до бездоглядності, а згодом і до злочинності. Додавалося в знаки ще й матеріальне неблагополуччя, спричинене масштабною розрухою через військові дії.

По-друге, складним було функціонування навчальних закладів у часи війни. Дитячі будинки довелося утворювати заново. Скрутно було з матеріальним оснащенням. Серйозним недоліком навчальних закладів стали катастрофічна нестача кваліфікованих і сумлінних педагогів та вихователів, що призводило до інцидентів з вихованцями. Багато неповнолітніх залишилися поза системою шкільної освіти, тому в дитячому середовищі мали місце серйозні проступки та злочини.

По-третє, не можна залишити поза увагою вплив побутового оточення. Саме таке оточення (поза межами сім'ї та школи) є важливою сферою соціалізації і може бути обставиною несприятливого розвитку і становлення особистості неповнолітнього. Вливаючись у формальні й неформальні групи та цінуючи своє становище в них, неповнолітні починають копіювати та вбирати встановлені стандарти поведінки й цінності, що часто межують із антигромадською та злочинною поведінкою. Переважну більшість правопорушень підлітки чинили об'єднуючись в групи. Велике значення має феномен наслідування, що визначає поведінку підлітків. У цих умовах є великим ризик «кримінального зараження». Часто типовим є вчинення злочину за мотивами псевдотоваришування, солідарності з групою, бажання підвищити свій авторитет тощо.

Бездоглядність, яка виникла в досліджуваний період, змушувала дітей об'єднуватися в групи, щоб вижити. Спочатку заняттям таких підлітків могло бути бродяжництво, жебрацтво, пустощі, а згодом це переростало в злочинність. Більшість злочинів неповнолітніх здійснювалися через залучення дітей, які безцільно проводили час на вулицях, вокзалах, підвалах й інших місцях, до злочинних груп.

Складний період визволення України позначився й на функціонуванні дитячих будинків. У них спостерігалася катастрофічна нестача кваліфікованих і сумлінних педагогів та вихователів. Контингент вихованців складався переважно з дітей, які втратили одного чи обох батьків внаслідок воєнних дій. Досить складна була ситуація із забезпеченням дитбудинків м'яким і твердим інвентарем, а також харчуванням. Ситуацію ускладнювало ще й розміщення дітей, які були знайдені в м. Бухаресті та тих, що походили з польських громадян, у виховних закладах України. Також постало питання про реевакуацію дітей з країв та областей СРСР.

Військовий час перетворив раніше неможливі явища в повсякденні події. З одного боку країна проголосила пріоритетом розвитку ідеальну дитину – всебічно розвинену, яка постійно відвідує освітній заклад, займається суспільною діяльністю, позбавлену впливу негативних факторів; а з іншого боку, саме в цей час з'являється велика кількість дітей, які не бажають учитися, підпадають під згубний вплив вулиць, що призводить до зростання кількості злочинів, вчинених саме неповнолітніми. Не применшуючи важливості сім'ї, варто зауважити, що батьки хотіли перш за все нагодувати дитину, а виховання довіряли державі та школі

Розділ 4.

РОЛЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСКОСТІ У ПОДОЛАННІ ПРАВОПОРУШЕНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ 1942-1945 РР

4.1 Система покарання та перевиховування неповнолітніх правопорушників

У виявленні знедолених дітей першу ланку становили органи міліції. Неповнолітніх вилучали з вулиць, а часто й зі складу злочинних угруповань.

Базовою у справі покарання неповнолітніх правопорушників була постанова ЦВК та РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх», яка фіксувала настання карної відповідальності неповнолітніх з 12-річного віку. Діти, які були викриті в скоєнні вбивства, спроби вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, насилля, крадіжок, притягувалися до карного суду із застосуванням всіх заходів покарання [67 с. 250].

Карна відповідальність наставала з 16 років за інші злочини, які непередбачені квітневою постановою. У 1940 р. до перелічених категорій злочинів додавалися дії, що могли призвести до аварій потягів. За наказом Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1940 р. неповнолітні притягувалися до судової відповідальності через здійснення хуліганських дій на залізничних шляхах – демонтування рейок, підкладання на рейки різних предметів і таке інше.

Отже, державна система покарання неповнолітніх правопорушників, що склалася в Радянському Союзі до початку війни, була зорієнтована не на попередження правопорушень, а переважно на боротьбу із злочинцями. У 1941 р. наказ Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня «Про карну відповідальність неповнолітніх» знизив вік карної відповідальності за злочини непередбачені вищезазначеною постановою від 7 квітня 1935 р. до 14 років. У цих законах віковий критерій карної відповідальності визначався свавільно, а

значить, сама відповідальність, її межі та об'єми були недостатньо науково обґрунтовані.

Можна припустити, що державна політика щодо правопорушень неповнолітніх була зумовлена складністю тогочасних обставин. Військові дії, репресивна політика уряду потягнули за собою масштабні хвилі росту безпритульності і, як наслідок, злочинності. виправити ситуацію могли лише рішучі та швидкі дії, які влада, перш за все, вбачала саме в посиленні заходів покарання, а не вихованні та попередженні.

Вищезазначені постанови необхідно розглядати в комплексі з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» [57 с. 213] від 31 травня 1935 р., де були зазначені значні організаційні заходи щодо ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності, які були головними причинами правопорушень неповнолітніх.

Відповідно до цієї постанови було реорганізовано система органів, які займалися питаннями попередження правопорушень та соціально-правовою охороною неповнолітніх. Були ліквідовані комісії у справах неповнолітніх, а боротьба з бездоглядністю та правопорушеннями дітей і підлітків була покладена на спеціальні секції місцевих Рад великих міст і дитячі кімнати при відділках міліції [108, с. 250].

У пункті першому постанови визначалися типи дитячих закладів, серед яких виокремлювалися ізолятори, трудові колонії та приймальники-розподільники, що підпорядковувалися Наркомату внутрішніх справ СРСР. Зрозуміло, що дані заклади були не лише виховними, але й виправними. Ізолятори створювались для утримання підслідчих неповнолітніх правопорушників, стосовно яких була обрана міра попередження – взяття під варту. На практиці ці установи самостійно не розвивались, а підслідчих неповнолітніх стали утримувати у відокремлених (особливих) відділеннях загальних ізоляторів [103 с. 18].

Особистість неповнолітнього злочинця відрізняється, перш за все, своєю соціальною й психологічною, в цілому життєвою незрілістю, несформованістю ідеалів та цілей, які можуть бути поставлені самостійно.

Підлітки ще не знають (чи не зовсім знають), ким вони є й на що здатні, не завжди повною мірою контролюють свою поведінку, тому можуть погодитись здійснити злочин, особливо, якщо пропозиція про це йде від поважної людини або цінної групи.

Дитяча злочинність відрізняється від злочинності дорослих тим, що має здебільшого груповий характер. Половина правопорушень неповнолітніх здійснюються у складі групи, а щодо окремих ситуацій цей показник може бути навіть вищим. Наприклад, 70-80% крадіжок, хуліганства, грабежів, зґвалтувань та вимагання можуть вчинятися у складі групи. Злочинні групи неповнолітніх зазвичай нечисленні (2-3 особи), без стійкої організації та створюються на невеликий строк і можуть швидко бути викритими правоохоронними органами.

Склад та інші якісні характеристики правопорушень залежать від виду вчинюваних злочинів та ситуацій. Так, наприклад, крадіжки квартир, баз, сховищ, а також розбої вчиняються зазвичай більш-менш організованими групами у складі 2-3 осіб. Ситуативні групові злочини (зґвалтування, грабежі) в більшості випадків вчинялися численнішими групами підлітків до 7 чоловік (а іноді до 10) без попередньої підготовки та чіткої організації.

Група взагалі грає важливу роль у житті підлітка. Якщо в нього нема сім'ї, він позбавлений емоційного зв'язку з батьками, та ще й погано вчиться, мала неформальна група одноліток стає для нього єдиною нішею в житті. Тільки тут його розуміють, приймають, а іноді навіть цінують, а тому така група стає чимось схожим на сім'ю і часом замінює її. Якщо група здійснює якісь протиправні діяння, підліток частіше всього бере участь у цьому, щоб не відставати від товаришів, не втратити місце в групі, яку він цінує.

Груповий характер правопорушень неповнолітніх можна пояснити психологічними та соціальними передумовами підліткового об'єднання. Страх

перед знущаннями з боку старших, прихильність з боку однолітків, почуття неповноцінності, самотності. А у роки війни, ще й звичайний інстинкт вижити, знайти хоч якийсь соціум, який би замінював сім'ю.

Злочинні групи прийнято ділити на формальні (офіційні) і неформальні (неофіційні). Формальні групи – офіційно встановлені, закріплені в своєму суспільному статусі. Їх статус, права, обов'язки й стосунки суворо регламентовані й підтримуються адміністрацією.

Неформальні групи характеризують інтимні, більш близькі зв'язки й стосунки. Тут все ґрунтується на особистих стосунках та особистому авторитеті. Якщо у формальних групах норми й правила поведінки, права й обов'язки всіх членів групи заздалегідь прописані, фіксуються в певних документах, то в життєдіяльності неформальних груп такого нема [224, с. 18].

У неповнолітніх у момент їх становлення, дорослішання посилюється потреба в «неформальному» спілкуванні, яка й стає рушійною силою всього психологічного розвитку. При тому, чим молодше підліток, тим важливіша для нього роль групи, що пов'язане з формуванням у ранньому віці мотиваційної сфери поведінки.

Стихійне утворення неформальних груп, які внаслідок ряду негативних факторів («неповні» та неблагополучні сім'ї, негативний вплив старших і т. д.) переростають у криміногенні, а пізніше і в антисоціальні групи – є однією із типових умов зародження саме злочинної групи неповнолітніх.

Варто зауважити, що становлення неформальної групи не завжди відбувається на антисуспільній основі. Певний збіг обставин може переорієнтувати дитину чи всю неформальну групу на здійснення грабежу чи розбою. І війна це підтверджує, бо утворює такі обставини, за яких неповнолітній намагається вижити будь-якою ціною [154, с. 20].

Існує декілька видів злочинних груп підлітків, які відрізняються один від одного як за рівнем свого розвитку так і за певними істотними характеристиками.

Перший тип – це традиційні злочинні групи неповнолітніх. Вони не стійкі та числені й утворюються за місцем проживання, навчання тощо. Як правило, їх діяння носить одноразовий, ситуативний характер. Саме ситуація диктує тактику поведінки членів цієї групи в залежності від того наскільки це потрібно угрупованню для досягнення вигідного результату. Вікова структура традиційних злочинних груп характеризується наявністю в ній 14-річних підлітків. Дорослих, зазвичай, небагато в таких групах. Члени таких угруповань вчиняють в основному майнові злочини.

Другий тип – «перехідні» групи неповнолітніх правопорушників. Від традиційних відрізняються не тільки численністю, але й якісними особливостями. Вони характеризуються більш довгим періодом діяльності, число підлітків 14-річного віку мінімальне, але сюди входить багато дорослих осіб (18-20 років). Ці групи здійснюють значну кількість злочинів, а значить діють тривалий час (півроку і більше), що дозволяє говорити про стійкість цих груп. У порівнянні з традиційними для «перехідної» групи характерно здійснення разом з майновими злочинами, злочинів, пов'язаних з порушенням суспільного порядку (хуліганство) й посягання на особистість (нанесення тілесних ушкоджень, вбивств, зґвалтувань і т. д.). За структурою вони, зазвичай, діляться на декілька мікрогруп, численність яких не перевищує 7 чоловік. Деякі мікрогрупи можуть виконувати роль так званого «колективного лідера», координують та направляють злочинну діяльність усієї групи. Склад членів групи «лідерів» більш стабільний, саме її членами здійснюється більшість злочинів, що припадають на все угруповання в цілому, що говорить про підвищену кримінальну активність осіб, які входять у дану мікрогрупу. Саме через членів «лідерської» групи здійснюється зв'язок між усіма членами мікрогруп, що входять в угруповання (повідомлення про час і місце зустрічей, про злочин, який готується).

Третій тип злочинних груп неповнолітніх – це стійкі підлітково-молодіжні угруповання. Саме вони є законодавцями стосунків з іншими групами. До них входять неповнолітні на рівні з дорослими, ці угруповання

мають стійку антисуспільну спрямованість, а також елементи злочинної організації. Поділ на сфери впливу, стійку структуру, систему підкорення, (так завдання ставляться верхнім ієрархічним прошарком, який складається зазвичай з осіб, що вже мали досвід кримінальної відповідальності), а також касу («общак»), з якої фінансуються ув'язнені, похорони «своїх» і т.п. Угрупування очолюються лідером 19-22 років, далі йдуть «старі» (16-18 років) та «шелуха» – 14 чи 15-річні підлітки. Для цього типу злочинних угруповань характерна наявність не тільки «лідера», але й «ідеолога», які самі участі в злочинах не беруть, а займаються тим, що знаходять об'єкти нападу, навчають членів групи, як успішно провести злочинну операцію, приховати сліди, як поводитись у випадку викриття злочину [217].

На відміну від груп першого й другого типу, ці угруповання мають організований характер та більш стабільний склад. Для них характерним є залучення неповнолітніх у групу шляхом насилля й утримання за допомогою фізичного чи/та психологічного примусу, а також внесенням певної грошової суми за вихід із угруповання.

Кожен з цих типів не є відокремленим, не існує сам по собі. До того ж, вони тісно пов'язані один з одним. Можна виділити два аспекти цього зв'язку: по-перше, група, яка на ступінь вище, при необхідності може використовувати ту, яка на ступінь нижче для досягнення злочинних цілей, тобто залучаються особи з різних угруповань; по-друге, накопичуючи кримінальний досвід члени, умовно кажучи «молодші» угруповання переходять у «старші», іншими словами відбувається трансформація нижчої групи у вищу.

Існують основні ознаки молодіжно-підліткових груп, які можна розглядати як початкову стадію всієї організованої злочинності:

- стійкість особистого складу групи;
- існування в групі особистих поглядів, норм поведінки і ціннісних орієнтацій, які дотримуються всі її члени;

- виражена ієрархічна структура, тобто чітко виділяються організатори, керівники, до яких долучаються найактивніші члени групи («авторитети»), за ними йдуть рядові члени;
- наявність у групі лідера;
- утворення в групі функціональної структури, яка ґрунтується на рольовій диференціації членів злочинної групи в зв'язку із здійсненням організованої злочинності (тобто в організованій злочинній групі чітко розподілені ролі). Один член групи бере участь в підготовці злочину, інші – безпосередньо здійснюють злочин, треті – транспортування, забезпечують зберігання й збут награваного.
- диференційований порядок розподілу коштів, залежно від статусу в структурі групи: найбільшу частину здобуває лідер, далі – його найближче оточення, меншу решту отримують рядові учасники;
- існування в групі спеціального грошового фонду – «общака», яким розпоряджається лідер – гроші з нього використовуються на підкуп посадових осіб, передаються ув'язненим членам групи, сім'ям засуджених;
- окремим напрямком діяльності певних членів групи є розроблення засобів захисту від викриття, інструктаж усіх учасників на випадок арешту й т.п.
- значимим є й такий фактор як ціль об'єднання групи.

Особливо це важливо в нашому дослідженні, адже у злочинних групах часто опинялися підлітки, які за звичайних життєвих обставин не попали б у таку групу; їх підштовхнула війна, оскільки з'явилася мета – вижити за будь-яких обставин [147, с. 420].

Між правопорушеннями 14 та 15-літніх і 16 та 17-літніх є суттєва різниця, яка полягає в тому, що злочини другої групи можуть бути більш небезпечними, ніж злочини першої. Звичайно, й особистість правопорушника в 16-17 років вже інша: це більш досвідчені в здійсненні протиправних діянь

підлітки, з уставленою антисуспільною орієнтацією та стійкими зв'язками із злочинним світом. Тут важливим є не лише коло спілкування, але й вік, бо один-два роки в підлітковому віці вагоміші, ніж у зрілості. Чим в більш ранньому віці підліток починає здійснювати злочини, тим вірогідніше, що він стане рецидивістом.

Ще підліткова злочинність характеризується збільшеною латентністю. Адже іноді протиправні дії неповнолітніх сприймаються як пустощі, про які не прийнято повідомляти правоохоронцям [243].

Загалом, неповнолітні – це така соціальна група, яка особливо важко сприймає негативні наслідки економічних, соціальних і духовних потрясінь, а тому реагує на них гостро й часто – насиллям.

З огляду на це, дослідники звертають увагу на соціальну відчуженість підлітків, їх установку відійти від життєвих проблем у світ алкоголю, відсутність перспектив та цілі існування, нерозуміння в сім'ї або сирітство, неможливість реалізуватися в суспільній діяльності. Усе це активно криміналізує підліткове середовище.

Прийнято вважати, що в злочинній поведінці підлітків зазвичай домінують корисливі мотиви. Однак різні дослідники трактують це поняття по-різному, часто розуміючи лише матеріальну вигоду. Але корисливі цілі – це вигода будь-якого виду, а не тільки матеріальна чи грошова. Наприклад, можна поставити за мету змінити своє місце в суспільстві, ставлення до себе, самоствердитись. Не заперечуючи, що матеріальна користь є найбільш поширеним мотивом (серед інших мотивів) у підлітків, які здійснюють злочини, потрібно назвати ще й інші мотиви: заздрість, прагнення до самоствердження, підвищення самооцінки, подолання болісних переживань своєї неадекватності (й навіть неповноцінності), бажання завоювати авторитет та повагу серед членів групи, а також задовольнити свої елементарні фізіологічні потреби, особливо сексуальні. Як і в дорослих людей, мотивів до здійснення правопорушення у підлітків може бути одразу декілька одночасно, наприклад, матеріальна користь та самоствердження [117, с. 113].

Водночас не можна не зазначити, що у багатьох злочинах цієї категорії населення помітно високий рівень жорстокості, яка іноді стає настільки вираженою, що переростає в самоціль. Жорстокість у злочинах підлітків говорить про те, що вона виступає мотивом їхньої поведінки, за допомогою жорстокості вони стверджують себе в середовищі групи й самостверджуються. З її допомогою вони компенсують свою заземленість і смутні спогади.

До цього слід додати, що неповнолітні не завжди розуміють, що заподіюють страждання іншим – не розуміють у силу свого віку, тому що самі не відчували страждання. Але вони знають, чули, що страждання є, тому хотіли б знати що це. Багатьох з них цікавить «що таке смерть», «що відбувається після смерті». З цієї причини вони можуть убивати не тільки людей, а й тварин, щоб побачити, як закінчується життя. Інші ж підлітки відповідають жорстокістю на жорстокість, яку вони вже відчували у своєму недовгому житті, особливо, коли були маленькими й не могли себе захистити. Сліди насилля часто залишаються на все життя. Вони ховаються в несвідомому, нібито вичікуючи свій час, щоб проявитись. Для деяких підлітків жорстокість і насилля – звичні форми поведінки, які вони спостерігали завжди в колі своєї сім'ї й неформальному побуті.

Загалом, дуже часто трапляються випадки злочину, коли злочинець (найчастіше неповнолітній) ніби повертає удари колись нанесені йому, маленькому й беззахисному. Але варто наголосити, що такі удари не завжди мали місце, часто це спотворене уявлення внаслідок психічних розладів діяльності, а батьки, можливо, змушені були застосовувати силу чи обман, щоб вилікувати дитину, тобто діяли на користь дитині, хоча остання, зважаючи на свій ранній вік, могла цього й не розуміти.

Відчуття провини в неповнолітнього злочинця, навіть який здійснив тяжких злочин, може не проявитись, якщо всі навколо кажуть, що він ще дитина. Його, засудженого до позбавлення волі, називають не злочинцем, а вихованцем. Після звільнення зустрічають з квітами, як борця за свободу, який

звільнився від тиранії, а однолітки дивляться на нього як на героя. Звичайно ж, і докоряти цим підлітку постійно не потрібно, але необхідно застосувати всі можливі методи, щоб домогтися від правопорушника усвідомленого спокутування провини [123, с. 123].

Розшук дітей був важливою складовою в боротьбі з бездоглядністю безпритульністю і правопорушеннями неповнолітніх. Відомо, що під час війни органи міліції проводили роботу з розшуку людей, які зникли. Центральне довідкове бюро діяло у складі паспортного відділу НКВС СРСР. При ньому, за заявами громадян, працював спеціальний довідковий відділ з розшуку дітей.

Такі аналогічні структури мали всі підрозділи міліції від республіканських до обласних. Ці органи оперували даними про місцезнаходження дітей, що знаходилися в дитячих приймальниках-розподільниках і були направлені на патронат або до дитячих установ, а також тих, які були працевлаштовані. Вказані дані надходили від народних комісаріатів соціального забезпечення, освіти, здоров'я, управління трудових резервів та дитячих приймальників-розподільників НКВС до довідково-адресних столів.[162, с. 80] Робота відділів з розшуку дітей мала вагомі результати та цінувалася населенням, про що свідчили численні подяки громадян, що присилалися на адресу працівників міліції.

Наприклад, від громадянки Ф.І. Пантелійчук, жительки м. Старобільська Ворошиловградської області. Вона під час евакуації втратила зв'язок із власними дітьми, Ідою та Володимиром, які знаходились у дитячому будинку Ізмаїльської області. Дитячий будинок під час війни був евакуйований, і працівник довідково-адресного столу виявив дітей у Медвенському районі Курської області. [40, арк. 80]

До закладів органів міліції, що займалися обліковуванням і влаштуванням вилучених з вулиці бездоглядних і безпритульних дітей, належали: дитячі виправно-трудова колонія, приймальники-розподільники, дитячі кімнати міліції. Про необхідність відновлення цих закладів уже на

перших звільнених від нацистських окупантів територіях України наголошувалося в постановах РНК СРСР від 23 листопада 1942р. «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків» та від 23 січня 1943р. «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків і проведення заходів із попередження дитячої безпритульності». У них, зокрема, йшлося про створення при виконавчих комітетах обласних, міських і районних радах постійних комісій, розширення кількості дитячих кімнат міліції та приймальників-розподільників, влаштування бездоглядних і безпритульних дітей у дитячі будинки, передання під опіку та патронат трудових колективів чи в сім'ю. Однак наслідки війни не давали можливості оптимально підійти до вирішення питання зі збільшення кількості дитячих кімнат міліції, приймальників-розподільників та укомплектування їх досвідченими кадрами. Відповідно, на кінець 1943р. на визволених територіях УРСР діяло лише 10 приймальників-розподільників, які тимчасово утримували 969 безпритульних, а 664 дитини з них було влаштовано на роботу [40, арк 4]. У приймальниках-розподільниках, згідно з наказом НКВС СРСР від 7 липня 1935р., утримувалися не більше місяця вилучені з вулиці безпритульні діти й підлітки віком від 3 до 16 років. Звідси їх розподіляли в дитячі будинки Наркомату освіти (віком від 3 до 14 років), у виправно-трудова колонії НКВС (віком від 12 до 16 років, які мали судимості чи привід до неї, неодноразово втікали з дитячих будинків чи трудових колоній), у спеціальні дитячі будинки Наркомату соціального забезпечення (дітей-інвалідів), у спеціальні лікувальні дитячі заклади Наркомату охорони здоров'я (хронічно та інфекційно хворих) [139, с. 326], а також влаштовували на роботу на виробництво й у сільське господарство (підлітків від 14 до 16 років), направляли у школи фабрично-заводського навчання та ремісничі училища (підлітків від 14 до 16 років), передавали під опіку окремих сім'ям та трудовим колективам. Станом на 1 квітня 1944р. у визволених від окупантів областях УРСР уже обліковувалося через дитячі кімнати міліції 66868 безпритульних і бездоглядних дітей, яких з

допомогою приймальники-розподільники було влаштовано в дитячі будинки Наркомату освіти 21218 дітей, а 26710 дітей передано під патронувannya сімей та трудових колективів [18, с. 17–18].

Так, як у липні 1944 р. значно збільшилась кількість виявлених безпритульних і бездоглядних дітей, систематично збільшувався контингент цих дітей, що прибували в Україну з інших союзних республік, а також фактично завершалось визволення від нацистських окупантів територій західних областей, то 30 липня 1944р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У ухвалити спільну постанову № 917 «Про заходи в боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю дітей в Українській РСР», яку більшість дослідників вважають першою комплексною програмою з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на завершальному етапі війни. У постанові викладено конкретний план заходів та терміни їх виконання, визначено обсяги матеріально-ресурсного забезпечення, конкретизовано відповідальних осіб та державно-партійних органів і силових структур за конкретну ділянку роботи. Вимагалось також до кінця третього квартал у 1944р. довести кількість дитячих приймальників-розподільників до 64-х, а дитячих кімнат – до 100.

На виконання постанови активізувалася відповідна робота на місцях, у тому числі й у визволених західних областях УРСР. Наприклад, у Станіславській області (з 9 листопада 1942р. – Івано-Франківська) до кінця 1944р. органами міліції та постійно діючими комісіями при районних міських виконкомах було взято на облік 3372 дітей-сиріт, відкрито дитячий будинок-інтернат у Станіславі, дитячі кімнати при всіх відділах міліції, а також дитячі розподільники в Станіславі та Коломиї [194, с. 39]. До кінця року в Україні діяло 62 приймальники-розподільники ємністю 7740 дітей, через які пройшло 43119 дітей [42, арк 5]. Упродовж 1945р. було взято на облік 88620 дітей (40355 – безпритульних і 48265 – бездоглядних), з яких 26450 прибули в Україну з інших союзних республік, у тому числі 19217 дітей із РРФСР [42, арк 3].

Власне органами міліції було виявлено й затримано 85616 дітей, із них 41958 – територіальною і 43658 – транспортною міліцією, з яких 38323 дитини передано в приймальники-розподільники. Крім того, до кінця року було створено 95 нових дитячих кімнат міліції та 22 приймальники-розподільники. Усього в 1945р. через приймальники-розподільники пройшло 46134 дитини, з яких влаштовано: 11699 – у дитячих будинках різних відомств, 2346 – на навчання, 6224 – на роботу в промислових підприємствах, 11710 – на роботу в колгоспах і радгоспах, 4512 – повернуто батькам, 2995 – передано під патронат трудових колективів та сімей, а 3938 – направлено в трудові виховні колонії [217, с. 40]

Якщо у приймальнику-розподільнику встановлювали, що затриманий є злочинцем, то його відправляли до дитячої колонії. На вирішення таких проблем була спрямована постанова №659 РНК СРСР «Про посилення боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством» від 15 червня 1943 р. У ній, зокрема, вимагалось від НКВС СРСР до уже «існуючих трудових колоній, в яких утримуються діти і підлітки засуджені судами, організувати в 1943 р. трудові виховні колонії для утримання в них безпритульних і бездоглядних дітей, а також дітей і підлітків, неодноразово помічених у дрібному хуліганстві та інших незначних злочинах, довівши в 1943 р. загальну кількість місць у всіх колоніях НКВС СРСР для неповнолітніх до 50000». [201, с. 4]

До 1939 р. трудові колонії розглядалися як виправно-виховні заклади для засуджених неповнолітніх, а також безпритульних. З 1939 р. трудові колонії стали закладами лише для неповнолітніх злочинців, засуджених до позбавлення волі. Відповідно більш строгим ставав режим утримання засуджених. Передбачалося огороження колонії парканами, які забезпечували повну ізоляцію мешканців колонії та цілодобову воєнізовану охорону. Було категорично заборонено вихід неповнолітніх за межі території колонії, відраджено до різних установ, безконвойне пересування. Встановлювалися жорсткі правила внутрішнього розпорядку та побачень. [95, с.18]

Проте у післявоєнних умовах зростання дитячого волоцюжництва стало необхідним створення спеціалізованих дитячих установ, завданням яких було б не лише перевиховання й покарання дітей та підлітків, але й запобігання їх бездоглядності та безпритульності як важливих передумов на шляху до злочинності.

Тому на додаток до діючих дитячих трудових колоній Постановою РНК СРСР від 15 червня 1943 р. «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством» було створено новий тип закладів для неповнолітніх – дитячі трудові виховні колонії Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). [95, с.21] Відповідно до цієї ж постанови у складі НКВС СРСР відокремлюється спеціальний відділ – Відділ у боротьбі з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю (ВБДББ), до відання якого перейшли трудові колонії для неповнолітніх та новостворені дитячі виховні колонії. Отже, трудові колонії були виведені з системи загальних місць позбавлення волі. Це дозволяло більш правильно організувати діяльність трудових колоній, враховуючи педагогічні вимоги та особливості виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників.

Як міру покарання застосовували й умовне засудження, якому підлягали неповнолітні правопорушники, що вперше скоїли незначний злочин, не маючи належного догляду з боку батьків та тому, що в умовах повоєнного часу спілкувалися з безпритульними, а отже, потрапляли під їх вплив.

В основі виправлення та перевиховання неповнолітніх у трудових колоніях була праця, трудове виховання. Передбачалося, що в усіх колоніях, відповідно до віку вихованців, буде встановлено трудовий режим, який би забезпечував прищеплення дітям трудових навичок і оволодіння відповідною професією до часу виходу із колонії шляхом організації майстерень при колоніях, а також проходження виробничої практики на підприємствах.

Система виховання та трудовий режим у виправних закладах для неповнолітніх організували таким чином, щоб максимально забезпечити

зайнятість підлітків працею та призвичаїти їх до трудової діяльності й трудової дисципліни. Матеріальна винагорода найбільш старанних у роботі й навчанні стала необхідною. [58, с.214]

Однак суттєвим недоліком трудових колоній було те, що вони призначалися лише для неповнолітніх до 16-ти річного віку, які утримувалися в них до повноліття. Неповнолітні ж віком від 16 до 18 років, засуджені до позбавлення волі, підлягали направленню до загальних місць ув'язнення. Така практика існувала до 1948 р.

Тривалість перебування неповнолітніх у колоніях не завжди залежала від строку, визначеного судовим вироком або постановою адміністративних органів. Вважалося, що неповнолітній повинен перебувати у колонії до того часу, поки він не буде готовий до самостійного трудового життя й не пересвідчатся, що він не повернеться на шлях правопорушень.

Станом на 1945 р. по УРСР республіці існувало лише дві дитячі трудові колонії. Хлопці направлялись до м. Одеси, дівчата до м. Львова. У 1946 р. з'являється третя дитяча трудова колонія, однак загальна кількість місць у них не давала можливості для розміщення всіх засуджених за скоєння злочинів. Тому у в'язницях та на пересильних пунктах знаходилося більше ніж 3 000 осіб засуджених неповнолітніх. [30, арк.11]

Дитячі трудові виховні колонії, були закладами закритого (більш строгого, ніж у звичайних виховних закладах) посиленого педагогічного режиму, а не місцями позбавлення волі. Поряд з трудовими колоніями з 1943 року функціонували дитячі виховні трудові колонії під віданням Народного комісаріату внутрішніх справ, до яких направлялись бездоглядні й безпритульні, а також діти, які скоїли дрібні хуліганські дії та інші незначні злочини. [103, с.3]

До таких колоній спрямовувалися діти й підлітки віком від 11 до 16 років, якщо вони: а) були без постійного місця проживання, без батьків або тривалий час мешкали самостійно; б) були затримані за дрібні крадіжки, хуліганство та інші незначні злочини, але порушення карної справи проти них

було визнане недоцільним; в) перебуваючи в дитячих закладах, порушували правила внутрішнього розпорядку систематично, підривали навчальний та виховний процес. [103, с.3]

У межах УРСР станом на червень 1944 р. було організовано чотири дитячі трудові виховні колонії: у Київській області Бучатська колонія для дівчат, у Харківській області Курязька колонія для хлопців, у Сталінській області Ново-Жежелівська для хлопців та у Дніпропетровській області Привольнянська для хлопців. [40, арк.3] Вказані колонії, окрім останньої, були розраховані на утримання до 300 осіб.

А вже станом на 1 травня 1946 р. в Україні діяло 9 дитячих колоній, із них 6 – дитячих трудових виховних колоній і 3 – дитячих трудових колоній. Зокрема, ДТВК знаходилися в с. Буча (Київська обл.) на 200 дівчат, с. Таганча (Київська обл.) на 400 хлопчиків, у с.Привольне (Дніпропетровська обл.) на 350 хлопчиків, у с.Якушинці (Вінницька обл.) на 350 хлопчиків, у с.Новожеланівка (Сталінська обл.) на 250 хлопчиків, у Львові на 400 дівчат, а ДТК в Одесі на 500 хлопчиків, у с. Куряж (Харківська обл.) на 300 хлопчиків та у Львові на 300 дівчат. У шести ДТВК на 1 травня 1946 р. перебувало 1450 дітей, із них 221 дівчина, а в трьох ДТК – 1140. Крім того, в тюрмах і на пересильних пунктах перебувало понад 3 тис. засуджених неповнолітніх від 12 до 16 років, оскільки у трьох ДТК і так був переліміт на 40 осіб, а тому для них не було місць [40, арк. 3]. Тут зазначимо, що найпоширенішими злочинами серед неповнолітніх, за які після суду вони потрапляли в трудові колонії, були дрібні (здебільшого вуличні) крадіжки (43,7 %), на другому місці були втечі з ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання, до яких багатьох підлітків із приймальників-розподільників направляли без їхньої згоди (33,9%). Серед інших злочинів були такі: хуліганство (6 %), грабіж (3,4 %), убивство (1,5 %), нанесення тілесних ушкоджень (1,4 %) та інші незначні злочини. Тобто, у трудових колоніях в основному перебували неповнолітні, які були схильні до вчинення злочинів, і щоб остаточно не опинитися в середовищі

злочинного світу, їх намагалися перевиховати навчанням і працею в спеціальних дитячих трудових колоніях.

На території Донбасу діяла одна ДТВК – Ново-Желанівська, розташована в Авдіївському районі Сталінської області, яку було створено на підставі постанови виконавчого комітету Сталінської обласної ради депутатів трудящих від 17 листопада 1943 р., де зазначався термін її відкриття – 1 березня 1944 р. Цією ж постановою, для господарських потреб колонії в якості земельної ділянки облземвідділ зобов'язувався виділити дитячій колонії 75 гектарів землі.

Утім успішність учнів колонії була на низькому рівні. Серед 161 вихованця, що загалом встигали в навчанні, було лише дев'ять відмінників; учнів, що навчалися добре – 36; що вчилися задовільно – 44. Не встигало в навчанні 72 учні. У другій чверті 1948 р. ситуація змінилася не на краще. Паралельно збільшенню кількості відмінників – 13, збільшилося й вихованців, що не встигали – 94.

ДТВК мала власне підсобне господарство, яким опікувалися самі вихованці, що дозволяло певним чином задовольняти наявні споживчі потреби. Підсобне господарство колонії складалося із земельної ділянки, яку використовували як город, та худоби, яка одночасно була живим реманентом та надавала продукти харчування. Питання забезпечення колонії необхідним сільськогосподарським інвентарем для розвитку підсобного господарства вирішував обласний відділ сільськогосподарського постачання [194, с. 38]

У с. Якушинці на території Вінницької області діяла дитяча виправна колонія, яка була відкрита в грудні 1934 року постановою Уряду України.

Відомий педагог А. С. Макаренко, з ініціативи якого в ті роки відкривалися дитячі установи (які називалися тоді дитячими комунами-колоніями), брав активну участь у виборі місця для такого закладу. В Якушинецькій колонії виховну роботу, за рекомендаціями того ж таки Антона Семеновича, очолив його учень С. А. Калабалін.

За результатами перевірки, проведеної 20 лютого 1945 року, у Якушинецькій трудовій виховній колонії знаходилося 275 чоловік вихованців. Колонія мала школу на вісім класів. Але успішність дітей була теж низькою. Штат вихователів був укомплектований неповністю, при плановій кількості 15 вихователів, у колонії працювало тільки 5, які на цій роботі вперше. Внаслідок чого належної дисципліни в загонах вихователі забезпечити не могли. [46, арк.8]

Наглядачі проходили службу на внутрішніх і зовнішніх постах та контрольно-пропускних пунктах. Вихованці могли вільно пересуватися по зоні колонії та мали доступ до всіх житлових, виробничих, навчальних, господарських та санітарно-медичних об'єктів, які розташовувалися на її території. Вийти за межі виховної установи можна було лише з дозволу начальника колонії з причин невідкладної необхідності й, зазвичай, у супроводі співробітників.

Прибулий до ДТВК правопорушник направлявся на карантину – це спеціальне приміщення, де відбувалося детальне вивчення його особи, перевірялися анкетні дані, з'ясовувалася наявність батьків, родичів та їх адреси проживання, освітній рівень та професійна підготовка, всі відомості, необхідні для влаштування вихованців на навчання до школи, в навчальні майстерні та до колективу вихованців.

Адміністрація колонії повинна була протягом 10 діб встановити зв'язок із його батьками або особами, які виконували їх обов'язки, повідомити їм адресу колонії, порядок листування та побачень.

Після карантину, строк якого не міг перевищувати 21 добу, прибулого переводили у відповідне відділення до вихователя, а також влаштовували до школи та навчально-виробничої групи. Для вихованців житлові приміщення обладнувалися як звичайні гуртожитки для працюючої молоді, без будь-яких в'язничних атрибутів.

До ДТВК потрапляли діти, які найбільше страждали від негативного впливу вулиці. Тому на шляху до перевиховання одним з найголовніших

завдань колонії було надання вихованцям семикласної освіти та виробничої спеціальності [95, с. 55].

У всіх колоніях неповнолітні були охоплені навчанням за програмою неповної середньої школи (7 класів), а також 82% із них були залучені до корисної праці – виготовлення певних типів товарів широкого вжитку. Крім того, вони мали змогу за час перебування в колонії отримати й певний фаховий розряд, склавши фаховий іспит перед членами кваліфікаційної комісії. Зокрема, в 1945 р. такий іспит склало 1523 вихованці колоній, отримавши II-IV розряди слюсарів, токарів, ковалів, бляхарів, столярів, електромонтерів, швачок та інших професій.

Підліткам, які успішно виконали навчальну програму НСШ, надавалася можливість продовжувати навчання в училищах та технікумах. Так, наприклад, 11 вихованок Бучанської колонії вступили в Київське педучилище, 13 вихованців Привольнянської колонії продовжили навчання у різних технікумах.

Головними напрямками виховної роботи серед осіб, що перебували в ДТВК, було правове виховання, виховання чесного ставлення до праці, бережливого ставлення до соціалістичного майна, політична обізнаність, виховання колективності, естетичне та етичне виховання. [133, с. 100]

Як бачимо, дітей та підлітків намагалися охопити всіма сферами життя, створити умови належного рівня для того, щоб у кожного вихованця міг сформуватися позитивний світогляд.

Перевиховання дітей здійснювалось не лише через навчання та трудове виховання. Досліджувалася сама особистість вихованця, з'ясовувались причини скоєння правопорушення. Тобто проводилась індивідуальна виховна робота. При індивідуальному вихованні враховувалося чимало чинників, а саме: а) фізичний стан та стан здоров'я, психічні особливості; б) ставлення до праці та наявність спеціальних трудових навичок; в) умови життя й виховання в родині, ставлення до навчання, захоплення та схильності; г) навички праці в колективі та

життєві навички загалом; д) спрямованість світосприйняття, що формується, погляди, інтереси та прагнення, ставлення до людей та законів; е) причини правопорушення, обставини, мотиви та характер злочину. [17, арк. 6]

Такий підхід був безсумнівно позитивним, адже виявлення проблеми це вже великий крок до її розв'язання, а в цьому випадку ще й перевиховання. Можна пояснити багатьма різними чинниками низький рівень підготовки вихованців колонії. Передусім обставини війни призупинили навчання дітей, залишивши їх освітній рівень на початковому етапі, який не доповнювався з плином часу, а навпаки деградував в умовах боротьби за виживання. Діти, які потрапляли до колонії, найчастіше не розуміли необхідності отримання освіти, бо вже мали досвід, не завжди позитивний, легших шляхів заробітку – жебракування, спекуляція, крадіжка та ін. Тому потрібно було змінити їх погляди, а це завжди процес, який потребує часу.

Умови шкільної освіти в колонії мали багато організаційних труднощів. Матеріально-технічне забезпечення школи були в тяжкому стані. Окрім цього багато вихованців належали до категорії «складних».

Утім, були й негативні риси функціонування ДТВК. Серед них слід виокремити недостатню організацію виховного процесу на виробництві. Наприклад, значно знижувало відповідальність вихованців за збереження обладнання те, що робочі місця не завжди були закріплені певною особою. Відсутність належного нагляду за трудовою дисципліною з боку майстрів спричиняла недбале ставлення вихованців до слюсарного інструменту. Вихователі доволі часто не мали спеціальної освіти. Важкість умов праці породжувала плинність кадрів. Взаємозв'язок майстрів з вихованцями був слабким. Відчувалася недостатність навчальних посібників та наочності. Більш того працівники часто грубо ставилися до вихованців, використовуючи їхню працю у власних цілях. [17, арк.6].

Внаслідок згаданих факторів, утриманці колонії доволі часто не здобували належного рівня професійної та освітньої підготовки – з такого необхідного для повноцінного входження в цивільне суспільство. Згодом, після колонії, більш свідомі випускники підвищували свій професійний рівень самотужки на виробництві або ж йшли до ремісничих училищ та шкіл ФЗН, а деякі з них знов ж опинялись на вулицях та потрапляли до в'язниць.

Унаслідок вкрай незадовільної роботи наглядачів, режим у колонії був слабким. Траплялися випадки, коли порушниками режиму виявлялися самі наглядачі. Так, наприклад, за крадіжку речей було затримано старшого наглядача Журавського, за крадіжку лісоматеріалів – наглядача Белька. Мали догани наглядачі Чубар, Суханов, Грачов за спання на посту, пияцтво та бійки, свавільне залишення посту.

У Якушенській виховній колонії Вінницької області відбувся масовий хуліганський виступ вихованців. Напередодні 3 березня 1945 вихованцем Євтуховим В., 1929 року народження, підготувався виступ. Він провів у себе в загоні нараду, закликав вихованців до заколоту. Приводом для цього стали дії начальника охорони Стоянова, який відправив двох вихованців до штрафної кімнати. Метою заколоту було звільнення з штрафної кімнати цих підлітків. [30, арк.8]

До вихованців, які порушували правила внутрішнього розпорядку, застосовували такі штрафні санкції: переведення до ізолятора, позачерговий наряд, попередження, догану. Ізолятором у колонії було спеціальне приміщення, де порушники режиму підлягали арешту та були ізольовані від інших вихованців. Однак, інколи, до штрафних кімнат саджали по декілька осіб і таким чином відривали їх від здорового впливу колективу та створювали нездоровий мікроклімат. [30, арк.227]

Окрім основних службових обов'язків з оперативно-адміністративної роботи, органи міліції проводили виховну, пропагандистську діяльність серед населення та молоді. Робітники міських та районних відділів Міністерства внутрішніх справ у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю

систематично проводили у клубах, підприємствах, у школах, на відкритих площадках публічні лекції на такі теми: «Принципи виховання дітей у радянський час», «Права та обов'язки батьків у справі виховання дітей», «Батьківський авторитет» тощо. Так, у порядку проведення масово-роз'яснювальної роботи, співробітники дитячих кімнат міліції м. Сталіно у 1944 р. мав 154 бесіди зі школярами, 91 – з батьками, 52 – з педагогами тощо. За три квартали 1946 р. ними було представлено 128 доповідей на пленумах районних та селищних рад, проведено 433 бесіди з учнями шкіл, батьками та населенням охопивши 35 551 особи. Зараз важко оцінити вплив цих заходів на профілактику таких явищ, як бездоглядність, дитяча злочинність, але безпосередня взаємодія органів міліції з дітьми, їх батьками створював певну атмосферу довіри, взаємодопомоги.

Значний рівень дитячої злочинності вимагав ефективної системи боротьби із правопорушниками. Така система формувалася тривалий час, у процесі розвитку радянського карного законодавства. Карна відповідальність визначеного періоду базувалася як на законодавстві довоєнного часу, так і на нових сучасних положеннях. [131, с. 183]

Чи була в СРСР смертна кара для дітей? Це питання обростало міфами. Та для відповіді на нього потрібно звернутися до законодавства, яке було чинним у досліджуваній період. Постанова від 7 квітня 1935 року «Про міри боротьби із злочинність серед неповнолітніх» зазначає:

1. Неповнолітніх, починаючи з 12-річного віку, викритих при здійсненні крадіжок, в заподіянні насилля, тілесних ушкоджень, каліцтв, вбивств чи спроб вбивства, залучати до кримінального суду із застосуванням всіх мір кримінального покарання.
2. Осіб викритих в підбурюванні чи в залученні неповнолітніх до участі в різних злочинах, а також спонукання неповнолітніх до спекуляції, проституції, жебрацтва и т. д. карати тюремним ув'язненням не менше 5 років.
3. Відмінити статтю 8 «Основних засад Кримінального кодексу»

4. Запропонувати уряду союзних республік провести кримінальне законодавство відповідно до цієї постанови.

Норма, яка забороняла застосування смертної кари для осіб молодше 18 років, із кримінального кодексу не вилучилася. 12 стаття «міри соціального захисту судово-виправного характеру не підлягає застосуванню до неповнолітніх до шістнадцятирічного віку, щодо яких можуть бути застосовані комісіями у справах неповнолітніх лише міри соціального захисту медико-педагогічного характеру». Уголовный кодекс РСФСР с изменениями на 1 июля 1935 г. Официальный текст с приложением постатейно-систематизированных материалов. М., 1935. С.5), Була замінена на формулювання із постанови від 7 квітня 1935 року. Так, стаття 22, в якій зазначено, що «не можуть бути засуджені до розстрілу особи, які не досягнули вісімнадцятирічного віку в момент скоєння злочину та вагітні жінки» залишалася незмінною.

За ці ж самі діяння по кримінальному кодексу дорослі злочинці каралися за умисне вбивство з обтяжуючими обставинами (ст. 136 УКРСФСР) – 10 років позбавлення волі; умисне вчинення тяжких тілесних ушкоджень(ст. 142) тягло за собою до 8 років позбавлення волі, а якщо воно викликало смерть потерпілого чи було здійснене способом, який мав характер мучення та катування – до 10 років, згвалтування (ст. 153) – до 5 років, а якщо внаслідок цього наставало самогубство жертви або ж чи жертва була неповнолітньою то до 8 років. Крадіжка (ст. 162) при максимальному букеті обтяжуючих обставин – до 5 років [69, с. 120]. Як ми можемо прослідкувати за Кримінальним кодексом того часу, що смертна кара не застосовувалась навіть для дорослих, а до дітей тим більше.

Треба зауважити, що за більшість злочинів вчинених дітьми відповідальність несли батьки, опікуни і т. д., що знову ж таки підтверджує стаття кодексу: «Залучення неповнолітніх у віці від 12 до 16 років може мати місце лише в справах про порушення, які передбачені постановами

ЦВК і СНК від 7 квітня 1935 року; всі інші випадки порушень зі сторони дітей у віці від 12 до 16 років в кримінальному порядку не караються и відповідальність за них несуть батьки, опікуни, а також підбурювачі і організатори злочинності неповнолітніх згідно закону від 7 квітня і 31 травня 1935 року».

Постанова була опублікована в «Правді» 8 квітня, а вже в наступному номері «Правди» від 9 квітня було надруковано «Покінчити з дитячою злочинністю і її посібниками!», в якій було зазначено: «Новий закон говорить про «притягнення до кримінального суду із застосуванням усіх мір кримінального покарання неповнолітніх правопорушників, недивлячись на їх юний вік, але вже настільки «дозрівших», що вони змогли красти, вчиняти насилля, каліцтва, вбивства чи спроби вбивства. Обов'язком усіх комсомольських, піонерських та шкільних організацій повинно стати поширення цього рішення, щоб підлітки, які заражені кримінальними ідеями, повинні знати, що панькатися з ними не будуть».

Ще більш сувору відповідальність несуть особи, які підбурювали неповнолітніх до занять спекуляцією, проституцією, жебрацтвом і т. д. Для них встановили покарання – не менше 5 років тюремного ув'язнення.

Треба звернути увагу, що хоч і зазначалося, що «панькатися з ними не будуть», але по відношенню до тих, хто втягує неповнолітніх у злочин, встановлювалася ще більш сувора відповідальність. Щодо покарання самих підлітків, то застосовували менш суворі міри. Як воно й було в реальній дійсності.

До відповідальності притягували й опікунів. Травнева постанова 1935 р. передбачала карну відповідальність опікунів, які залучалися до опікунства з корисних намірів, що могли виявлятися в прагненні зайняти житлове приміщення дитини, привласнити її майно, що могло залишитися після смерті батьків. Карна відповідальність опікунів встановлювалася й у разі допущення опікунами підопічних дітей до бродяжництва та не надання їм необхідного матеріального забезпечення [58, с. 211].

Суворого контролю зазнала й колективна опікунська діяльність. Встановлювалася особлива відповідальність голів сільських рад і опікунів, призначених сільрадами, які не вживали заходів щодо охорони та турботи про виховання дітей-сиріт та дозволяли становлення їх на шлях жебрацтва [58, с. 212].

Провівши цілу низку зазначених заходів у боротьбі з дитячою злочинністю, уряд досягнув певних результатів, які ми можемо проаналізувати за документами того часу.

Злочинність неповнолітніх в Сталінській області

Характер злочину	1945 рік				1946 рік	
	I кв-л	II кв-л	III кв-л	IV кв-л	I кв-л	квітень
Крадіжки	60	160	115	116	70	23
Пограбування	8	1	9	8	5	7
Тілесні ушкодження	3	4	2	-	7	1
Вбивства	2	1	6	2	1	-

Як видно з таблиці, у другому кварталі 1945 р. відбувся зріст дитячої злочинності, а починаючи з 1946 р. почалося поступове зменшення кількості злочинів. Саме в цей рік припадає пік дитячого волоцюжництва, адже система соціального захисту дітей-сиріт довоєнної доби була зруйнована за роки війни, а новоутворена лише починала функціонувати. Ситуація ускладнювалась через збільшення кількості безпритульних, які не мали засобів до існування, що спонукало їх до розбійних дій. Найпоширенішим видом злочину була крадіжка.

Найбільше засуджених неповнолітніх було у великих промислових містах, що свідчить про їх концентрацію у таких та пояснюється відновленням промисловості, яка тоді була вкрай необхідною. Після

визволення відбуваються великі хвилі міграції. Люди їдуть на відбудову промисловості з усього радянського союзу. Невиключно, що під час переїздів багато дітей губилося. Батьки іноді самі залишали дітей на вокзалах, бо не маючи змоги їх прогодувати, бажали кращої долі дитині в дитячому будинку або в іншій виховній установі.

Привертає увагу оперативна робота із протидії правопорушень неповнолітніх, яка передбачала залучення агентури для обслуговування дитячих домів, шкіл, місць концентрації неповнолітніх злочинців та притонів. При цьому до агентурної роботи залучалися й самі підлітки. У таємному донесенні начальника НКВС СРСР зазначалось, що агентурна мережа розвинута слабо. Органи міліції невміло підходять до вербування, несерйозно й бездумно виховують агентуру із неповнолітніх. У результаті цього неповнолітні агенти відмовляються працювати або швидко розсекречуються. Дуже часто взагалі недооцінюють агентурну мережу, тому ухиляються від вербування. Особливо наголошувалося на необхідності створення агентурної мережі з середовища неповнолітніх згідно з наказом НКМВС СРСР №001359 від 15 серпня 1943 року. Основну увагу звернути на виявлення дорослих, які залучають в злочинну діяльність неповнолітніх і на розкладання злочинних формувань серед дітей. У необхідних випадках потрібно було організувати обізнану мережу в школах, училищах, гуртожитках підлітків. Направляти роботу цієї мережі на виявлення причин, які сприяли виникненню злочинності учнів та втеч зі шкіл. [51, арк. 10]

Для своєї агентури радянських дітей використовували й німці. У кінці 1990 –х – початку 2000-х суспільству стали відомі подробиці ще одного виду діяльності німецьких спецслужб у роки Другої світової війни – використання неповнолітніх підлітків у розвідувально-диверсійній війні проти Червоної армії та радянських партизан.

Стратегію німців у використанні дітей як шпигунів простежуємо з кінця липня – початку серпня 1941 року. Саме з цього часу і до початку 1942 року підлітки залучались для найпростіших розвідувальних завдань у прифронтовій

смузі, а також у якості сигнальників для німецької авіації. Перш за все, для такої роботи використовувались діти із кримінальним та хуліганським минулим, а також ті, чиї сім'ї постраждали від радянської влади, сироти та вихованці дитбудинків.

Вербування зазвичай відбувалось на місці з використанням різних методів і засобів. Діти – як ніхто інший – дуже вразливі, оскільки вони наївні та емоційні. Важливу роль грав і психологічний фактор, адже підлітка тягне на пригоди, подорожі, наслідування військових, а також можливість мати зброю, випробувати небезпеку. Використовувалися й більш традиційні способи вербування – залякування, взяття сім'ї в заручники, підкуп, погроза знищення членів сім'ї. З одного боку залякуванням дітей примушували до слухняності, з іншого – вони були змушені боротися за своє життя й життя своїх близьких. При чому вербували від імені радянського «командного складу», одягнені в радянську форму.

Другий період діяльності німецьких спецслужб по підготовці неповнолітніх агентів (лютий 1942 - осінь 1943 років) має ряд особливостей. По-перше, робота німецьких розвідувальних служб з дітьми й підлітками стає все системнішою. Відкриваються школи й курси, складаються програми для агентів, відбувається набір у групи. Підтвердженням цього є свідчення викритого шпигуна Городовца, який повідомив, що в Мінську працює шпигунська школа, де навчаються тисячі підлітків віком від 15 до 19 років. Період навчання – два місяці.

По-друге, завдання, які повинні були виконувати агенти ускладнюються. Якщо в перший період вони в основному використовувались для розвідки переднього краю та в якості сигнальників, то тепер їм давались завдання на проникнення в партизанські об'єднання для ведення пробної розвідки і здійснення терористичних актів проти командного складу. У квітні 1943 року в одній із зведень Калінінського фронту вказувалось, що «останнім часом відмічені факти засилання німцями в райони діянь партизан місцевих дітей у

віці 8-15 років, які підготовленні до проведення терористичних актів проти партизан.

Третьою особливістю даного періоду було розширення контингенту осіб, яких вербували. До раніше вказаних категорій (кримінальники, бездоглядні, сироти) додалися діти із сімей зрадників Батьківщини. Все більше стали залучатись до розвідувально-диверсійної роботи вихованці дитячих будинків. Таку агентуру можна пояснити тяжкими умовами життя в тих закладах.

На останньому етапі (осінь 1943 – липень 1944 років) наступ червоної армії змушує розвідницькі, секретні органи й школи переміщуватись із РСФСР і України на схід. Навчання ставало поточним.

Результати діяльності дітей-диверсантів були доволі незначними. Мали місце окремі успішні операції. Надії, які німецькі спецслужби покладали на дітей-агентів, не виправдались.

Доля викритих агентів була трагічною. Якщо підлітка викривали в тилу Радянського Союзу чи Червоної Армії, то у нього з'являвся шанс вижити. Доволі часто діти-диверсанти добровільно здавалися держбезпеці й активно йшли на співпрацю чи просто не встигали здійснити серйозних терактів. У такому разі їм, як правило, зберігали життя. Частина відправляли в дитячі виправні табори, до повноліття. Іншим давали строк від 10 до 25 років. Тих агентів, які здійснили серйозні злочини (вбивства, диверсії) могли й розстріляти.

Ще менше шансів вижити було у агентів, які були викриті в партизанських об'єднаннях. Як правило, після допиту й отриманні певних даних, агентів розстрілювали. Треба зауважити, що можливість безпечного утримання диверсанта в партизанських частинах була відсутня. Полоненого потрібно було годувати, охороняти. Крім того, командир об'єднання ніс відповідальність не тільки за життя бійців-партизан а й за цивільне населення, яке часто знаходилося у партизанських формуваннях. Тому утримання диверсанта-терориста було ризикованим. Загроза, яка

могла виникнути від потенційного терориста, нерідко призводила до того, що підлітка наказували розстріляти, за однією лише підозрою, без проведення слідчих дій. З іншого боку мали місце випадки, коли викритому агенту зберігали життя і відпускали додому. Разом з тим близько 90 відсотків дітей-агентів розстрілювали [162].

4.2 Діяльність громадськості у подоланні дитячої безпритульності і правопорушень неповнолітніх громадян в 1942-1945 роках

Способи допомоги дітям були різноманітними. Це громадська активність у справі всиновлення та патронування дітей-сиріт, матеріальна допомога знедоленим дітям через проведення недільників, декадників, місячників та одноразових акцій для утворення грошових і продовольчих фондів допомоги дітям-сиротам, шефська діяльність, організація опікунських та материнських рад. Якщо організація продовольчої та матеріальної допомоги дітям-сиротам з боку місцевої та центральної влади була чітко визначеною та організованою, то відповідна допомога з боку громадськості мала загальнонародний характер та виявлялася в різних формах.

Ще в квітні 1942 р. у Москві відбувся мітинг на захист дітей від фашистського варварства, на якому його учасники клялися, що не покинуть дітей, які втратили батьків та будуть намагатися дати їм материнську турботу та ласку. Лунали заклики поширити практику виховання покинутих дітей у прийомних сім'ях. ...».

Місцеві трудові колективи також матеріально підтримували боротьбу з безпритульністю. Вони організовували збір коштів для надання допомоги сиротам та запроваджували практику шефства промислових підприємств, колгоспів, радгоспів над дитячими будинками. У порядку шефства трудові колективи допомагали дитячим будинкам взуттям, одягом, продуктами харчування, паливом. Значну допомогу дитячим установам надавали шефи при

проведенні посівних, ремонтних робіт та при збиранні врожаю. У 1944 р. шефом Маріупольського дитячого будинку був місцевий театр, який щомісячно виділяв на покращення побутових умов будинку 20 000 крб. Доненерго шефствував над Горлівським дитячим будинком. Керівництво підприємства забезпечувало виховну установу тягловою силою для обробки землі на підсобному господарстві, видавало мануфактуру, допомагало з опаленням та освітленням. Дитячий будинок заводу ім. Ільїча м. Маріуполя одержував шефську допомогу від комсомольської організації заводу. Комсомольці постійно відвідували дитбудинок, проводили бесіди з вихованцями, надавали допомогу під час організації годин дозвілля. Керівники дитячих будинків та шефи й у подальшому житті намагалися підтримувати тісний зв'язок з своїми вихованцями.

Так, у Макіївському дитячому будинку було утворено постійну комісію з вихователів та вихованців, які систематично перевіряли умови життя працевлаштованих підлітків, у разі необхідності допомагали їм [145, с. 180].

Ще однією формою допомоги було шефство над окремими вихованцями дитячих будинків. Так, у Чистяківському дитбудинку взяли шефство над окремою групою дітей працівники районного відділу народної освіти Лосьєва та Моргунова, які забезпечували своїх підшефних одягом, взуттям, постільною білизною тощо. За ініціативою комсомольців коксохімічний завод м.Маріуполя взяв шефство над десятьма сиротами, вихованцями дитячого будинку ім. Н.К. Крупської. Підшефні діти в серпні 1944 р. отримали 20 комплектів постільної білизни, стільки ж осінніх та літніх костюмів, 10 пар взуття, а також кухонний посуд. Учителі, комсомольці-активісти, медичні працівники закріплювалися й за дітьми, які знаходилися на патронаті, допомогли їм у здійсненні виховної роботи, навчанні, при вирішенні побутових питань та оздоровленні.

Спираючись на ініціативу окремих підприємств та трудових колективів, місцева влада вирішила поширити централізовану практику шефства. Так, на

засіданні Бюро Сталінського обкому КП(б)У в березні 1944 р. було рекомендовано райкомам та міськкомам КП(б)У щодо організації шефства підприємств, колгоспів та радгоспів над дитячими будинками та приймальниками-розподільниками.

В окремих областях була проведена велика робота, особливо в Сталінській, Дніпропетровській областях та в окремих районах Харківської та Ворошиловградської областей. Наприклад, зусиллями працівників металургійного заводу м. Дніпродзержинська, Дніпропетровської області було повністю відремонтовано приміщення Дніпродзержинського дитячого будинку №1. Систематично забезпечуються дитячі будинки овочами, меблями, паливом, постільною, натільною білизною. Допомогу надавали робітники Азотно-тукового заводу за рахунок вихідних днів і надурочних годин виробили й передали дитячим будинкам 2800 подушок, 162 пар взуття, 1720 костюмів, 500 шапок-ушанок, 1100 теплих пальт.

Застосовано нову форму шефства в цій же Сталінській області, а саме: шефство відповідальних робітників області над роботою директора будинку. Для цього було прикріплено до кожного дитячого будинку відповідального робітника області, який практично допомагав у всій роботі директору дитячого будинку, особливо в забезпеченні матеріально-побутових умов дітей [4, арк 115]

15 серпня 1944 р. Ворошиловградський облвиконком прийняв рішення: «Зобов'язати голів виконкомів міськрад... та райрад організувати шефство колгоспів, підприємств та організацій над спеціальними дитячими будинками і дитбудинками загального типу» [206, с. 80]. З цього часу шефство поступово втрачає свої позитивні характеристики, часто здійснюється формально. Держава в обов'язковому порядку вимагала здійснення шефських зобов'язань, що призводило до фальсифікації звітів з шефської роботи, приписок. Архівні документи фіксують наявність такого поверхового ставлення до шефської роботи з боку обласного комітету вугільної промисловості Ворошиловградської області [4, арк. 102], трестів

«Макіїввугілля», «Макбуд», «Сталінжитбуд». Підшефні отримували лише обіцянки й не були повністю забезпечені меблями, постільною білизною, відчували брак одягу та взуття, незважаючи на наявність таких заможних шефів.

У більшості областей шефство підприємств і колгоспів не набрало масового характеру. Особливо в таких областях як Житомирська, Вінницька, Полтавська, Одеська та Київська області.

У західних областях збір коштів проводився не всюди, а тому, враховуючи особливості західних областей, Центральний комітет комсомолу виділив зі свого рахунку 1 млн. карбованців для допомоги дітям-сиротам західних областей. [4, арк. 115]

Отже, шефська діяльність, що поширилася по всій країні як ініціатива трудових колективів, була доволі корисною формою допомоги дітям-сиротам. Вона поширювалася на всі сфери життя дітей – господарську, побутову, матеріальну, виховну. Поступово шефська робота набула обов'язкового, примусового характеру, що значно вплинуло на її показники та призвело до формального виконання обов'язків шефів.

Ще однією формою піклування громадськості про дітей-сиріт була організація позабюджетних продовольчих і грошових фондів. На їх рахунки надходили значні суми під час проведення недільників, декадників та місячників допомоги. У такий спосіб комсомольські організації систематично організовували збір продуктів харчування, коштів та одягу для дітей-сиріт. Хорошим прикладом такої допомоги є те, що силами комсомольців і молоді міста Ворошиловграда зібрано у фонд допомоги дітям-сиротам і дітям фронтовиків – 203792 крб. Проведено збір взуття та одягу.

По місту Мелітополю зібрано – 112633 крб. 601 шт. речей, 200 шт. різного посуду та 50 ліжок. На комсомольський рахунок банку в Запорізькій області перераховано 824068 крб., зібрано 579 пар взуття, 1446 шт. одягу, 85545 кг. продуктів. І можна навести безліч таких прикладів. [4, арк 115]

У справі допомоги знедоленим дітям значний внесок зробив і Комітет Червоного Хреста. Разом з комсомольцями члени товариства Червоного Хреста організовували ремонтні роботи, збирали кошти, брали участь в облаштуванні дитячих установ. Щоб організувати збір коштів для безпритульних міський комітет Червоного Хреста м. Дружківка провів чотири концерти та три вечори танців. Зібрані кошти – 5 200 крб. – були передані місцевим їдальням, де харчувалося 29 дітей-сиріт. В Артемівському районі Ворошиловградської області через РК Червоного Хреста у 1951 р. була надана допомога 93 дітям у сумі 16 500 крб.

До збору коштів широко залучалися робітники промисловості, а також працівники освіти. Була поширена практика, коли робітники та службовці відраховували одноденний заробіток до фондів допомоги дітям, виходили на роботу у вихідні, для того щоб виготовити різноманітне обладнання для дитячих будинків, шкіл ФЗН та РУ. За почином робітників Рутченковського коксохімічного заводу та жінок активісток Кіровського району м. Сталіно по всій Сталінській області проводили збору коштів та подарунків для дітей-сиріт. У газеті «Соціалістичний Донбас» від 9 лютого 1945 р. було опубліковано звернення робітників заводу до всіх трудящих допомогти дітям-сиротам фронтовиків. Робітники закликали відраховувати до фонду допомоги дітям кошти, збирати речі, допомагати з обладнанням дитячих будинків:

«... Ми закликаємо Вас підтримати наші починання. Організуйте збір коштів і подарунків для допомоги дітям воїнів переможної Червоної Армії. Беріть шефство над дитячими будинками та дитячими закладами, повсякденно перевіряйте їх стан та допомагайте. Обладнаємо дитячі заклади красивими та зручними меблями, забезпечимо їх одягом, білизною та іграшками».

Заклик рутченківців підхопили усі мешканці області. Шахтарі, металурги, колгоспники, працівники освіти та здоров'я активно залучилися до справи допомоги дітям. Так, громадськістю м. Авдіївка було зібрано 17 000 крб., м. Єнакієве – 9 110 крб., м. Краматорськ – 330 000 крб.. Колектив

медичних працівників м.Сталіно у відповідь на заклик робітників Рутченковського заводу перерахував дітям-сиротам 20 000 крб., при цьому старший медперсонал перерахував кошти у розмірі п'ятиденного заробітку, середній – триденного, решта – одноденного. На сторінках періодичної преси активно висвітлювалась справа громадської допомоги дітям-сиротам. Газета «Соціалістичний Донбас» у березні 1945 р. публікувала позитивні приклади робітників Молотовського району м. Маріуполь, які, окрім грошової, надавали дітям й продовольчу допомогу. Так, ними до дитячих будинків було передано тонну картоплі, 200 кг. масла, 200 кг. борошна, 400 кг. пшона. Комсомольці шахти № 16-17 «Євдокієвка» взяли шефство над дитячим будинком тресту «Будьонвугілля». [145, с. 146]

У кожному обласному центрі й ряді інших міст, районів у парках і скверах обладнані ігрові площадки для дітей, проводилась робота безпосередньо по місцям проживання дітей.

Комсомольці з перших днів звільнення України від загарбників активно взялись за роботу по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, по наданню допомоги дитячим установам.

В Україні в перші місяці визволення нараховувалось близько 9,9 тисяч первинних комсомольських організацій, які об'єднували 36200 комсомольців. Уже в квітні 1944 року їх налічувалось 17.5 тисяч первинних комсомольських організацій, які налічували 197 тисяч комсомольців, а до кінця року – 287900. З перших кроків своєї діяльності комсомольські організації залучали молодь до відновлення розваленого господарства, допомагали в організації молоді на побудову доріг, аеродромів, доставку до лінії фронту боєприпасів та зброї. Створювались воєнізовані загони для охорони складів та інших важливих об'єктів.

У сільському господарстві були зайняті студенти вищих навчальних закладів, технікумів, піонери, школярі. У літні польові жнива 1942-1944 років працювало біля 6 мільйонів піонерів та школярів. Вони відпрацювали 588

мільйонів 600 тисяч трудоднів. Їх силами було зібрано 242784 тон грибів, диких плодів і ягід.

Самовіддана праця комсомольців сприяла підвищенню авторитету комсомолу, посилення його впливу в сільській місцевості. У роки війни посилювався непереривний вплив комсомольців і молоді серед керівних молодіжних кадрів колгоспу. Юнаки та дівчата обирались членами правління колгоспів, працювали бригадирами, завідувачами ферми, головами колгоспів [195, с. 45]

У місті Києві були обладнані ігрові куточки, які з часом поповнювалися. У Ленінському р-ні м. Дніпропетровська створений дитячий ігровий комбінат – дитяче містечко. Воно вибудоване на пустирі комсомольцями й робітниками металургійного заводу ім. Петровського. Містечко розраховане на 1000 дітей. За цим же прикладом створено піонерські ігрові бази в Одесі, Харкові та інших містах.

Велику підтримку від господарчих організацій отримали комсомольці для створення баз позакласної роботи в м. Кривий Ріг, де раніше була розвинута дитяча безпритульність.

Після закінчення навчального року Дніпропетровський головний комітет комсомолу разом з історичним музеєм та міським відділом народної освіти організували екскурсію-експедицію на Дніпровські пороги учнів шкіл. А піонери Корсунь-Шевченківської середньої школи здійснили похід «Слідами великих боїв».[21, арк. 12]

15 листопада 1944 року в усіх містах України було проведено молодіжні зібрання для вирішення питання допомоги школам у вихованні дітей у позакласний час. Під час цього зібрання кожна комсомольська організація взяла на себе відповідальність за допомогу школам. Наприклад, у Києві працівники-комсомольці паровозного депо ім. Андрєєва зобов'язалися організувати для дітей на своїй території льодяну гірку й каток. У школі, де навчаються діти працівників депо організувати слюсарну майстерню, а також екскурсії для дітей у депо й зустрічі з

кадровими працівниками, щоб прививати дітям любов до професії батьків. Молодь цієї організації вирішила попрацювати у неділю й віддати цей заробіток для закупівлі одягу та взуття дітям, які того потребують.

Комсомольці також взялися організовувати дозвілля дітей на квартирах та у великих житлових будинках. Домовлялися з директорами підприємств, щоб останні виділили в житлових будинках спеціальні кімнати, де б діти в погану погоду й холод могли з користю проводити свій час.

Київський будинок піонерів проявив бажання розводити в місті голубів і поширити цю справу по всьому місту. Дітей займали корисними справами і взимку, розгортаючи роботу піонерських клубів, створюючи катки та льодяні гірки. Крім того, для популяризації серед юнацтва театру, кіно та інших видовищних подій Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України поставили питання перед Управлінням у справах мистецтв про демонстрацію щоденних дитячих кіносеансів у дорослих кінотеатрах та використання уже існуючих дитячих фільмів, а також недільних вистав у театрах для дітей з обов'язковим дитячим репертуаром.

Такі зібрання допомагали організувати молодь, а постійний контроль з боку партії втілювати плани в життя».[17, арк. 5]

Комсомольські організації також брали участь у рейдах з обстеження побутових умов дітей-сиріт, що знаходилися на патронаті, опіці чи були всиновлені. Міськкоми та райкоми Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України здійснювали щоденний контроль за виконанням договорів відділів народної освіти із родинами, які взяли виховувати дітей-сиріт. Разом з позаштатними інспекторами, комсомольці виявляли дітей, що живуть у важких матеріально-побутових умовах та клопотали перед партійними органами про надання їм матеріальної допомоги.

Такі обстеження показували, що більшість патронованих дітей потребували взуття та одягу. Так, Пашенко Валентин, 1934 року народження, мешкав у бабусі та дідуся на станції Дебальцеве та навчався в

п'ятому класі. Його батько загинув на фронті, а дідусь працював сторожем. Навчався хлопець добре, але мав злидений одяг та взуття, через що часто не відвідував заняття. За дітьми, які знаходилися на патронаті, закріплювали учителів, комсомольців, медичних працівників. Вони допомагали у навчанні, займалися виховною роботою, вирішували побутові питання та організовували оздоровлення дітей.

Через агітаторів, комсомольців, піонерських вожатих та молодіжний актив у всіх населених пунктах проводилася масово-роз'яснювальна робота з усиновлення та влаштування дітей-сиріт на патронат. У Сталінську та Ворошиловградську області у лютому-березні 1952 р. були командировані робітники ЦК ЛКСМУ для надання практичної допомоги місцевим комсомольським організаціям у посиленні роботи щодо попередження проявів хуліганства та злочинності серед підлітків та дітей. Комсомольський актив чергував у всіх парках, клубах та інших місцях відпочинку трудящих. У парку м. Макіївки організовували читки лекцій для молоді «Про життя та діяльність В.І. Леніна та І.В. Сталіна», «Про комуністичне виховання молоді». Були лекції для батьків у Лисичанському, Попаснянському, Краснодонському та інших районах. Силами комсомольців були прочитані лекції з різної тематики, наприклад: «Авторитет батьків у вихованні дітей», «Батьківщина та школа», «Виховання дітей у віці від 14 до 18 років» тощо. Комсомольці проводили тематичні зібрання, а саме: «Про моральне обличчя радянського громадянина», «Про дружбу та товаришування» й інші [145, с. 191].

У вільний час серед засобів виховання використовували перегляд кінострічок, бесіди, читки газет. Влаштовували спортивні змагання, випуск стінної газети. Окреме місце посідала групова робота – діяли фотографічний, літературний, художній гуртки.

Висновки до розділу 4

Отже, аналізуючи особливості злочинності неповнолітніх та ознаки організованої групи, можна виділити наявність лідера, наявність ієрархічної структури, розподіл ролей, тривала злочинна діяльність і значна кількість злочинів, що підтверджує їх стійкий характер. Вона також має й свої особливості, а саме: в більшості випадків стихійно утворюється, характеризується високою латентністю та має груповий характер.

Підлітки важко сприймають негативні наслідки соціальних, економічних та духовних катаклізм. Вони одразу реагують на це гостро й навіть іноді з жорстокістю. Адже не бачать виходу, перспектив, цілей існування. Це все ускладнюють психологічні травми, які дитина отримує, втративши батьків та споглядаючи голод, смерть, бомбардування.

Ситуація набирала загрозового характеру для нормального, повноцінного подальшого розвитку післявоєнного суспільства. Тому 15 червня 1943 року була прийнята постанова РНК СРСР «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством». Цією постановою до існуючих трудових колоній для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, було передбачено створення трудових виховних колоній для неповнолітніх, в системі НКВС. Був встановлений і так низький вік притягнення до кримінальної відповідальності за ряд злочинів – з 12 років, а загальним був вік з – 14 років, а ця постанова передбачала поміщення неповнолітніх до закритих трудових колоній з 11-річного віку.

На цьому етапі визнавалось, що тільки шляхом посилення репресивної каральної політики щодо неповнолітніх можна подолати злочинність та безпритульність неповнолітніх.

Грубим порушенням прав неповнолітніх було положення про можливість направлення за рішенням адміністративних органів безпритульних неповнолітніх та вихованців дитячих будинків відкритого типу в ці колонії нарівні з неповнолітніми, що вчинили злочини і фактично притягнуті до кримінальної відповідальності. Таке ставлення частково пояснюється обставиною війни, коли не могло бути мови про послаблення

відповідальності. Влада не могла дозволити величезної кількості безпритульних, неповнолітніх, практично потенційних злочинців, намагалась якнайшвидше ізолювати неповнолітніх злочинців та безпритульних.

Бажання в найкоротші строки ліквідувати злочинність серед неповнолітніх, призвело до грубих порушень прав тих же неповнолітніх. В одних і тих же установах закритого типу могли перебувати як неповнолітні злочинці, так і безпритульні чи вихованці, переведені з дитячих будинків звичайного типу. Таким чином, позбавлення волі могло бути застосоване до неповнолітніх за рішенням адміністративних органів і не обов'язково за вчинення суспільно небезпечних діянь. Не проводилося чіткої різниці між місцями позбавлення волі для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі та спеціальними виховними установами закритого типу. Навпаки, вважалось, що всі вони мають однакові завдання, а також однакові засоби впливу на неповнолітніх, котрі в них перебувають, а відрізнялись вони лише силою та інтенсивністю цього впливу.

Найбільше злочинів здійснювалось у індустріальних районах країни та у великих містах. У західних областях вона було меншою, це можна пояснити меншою кількістю населення, культурними традиціями, які формувались під впливом батьків, церкви, громадськості. У II півріччі 1945 р. кількість неповнолітніх поданих до суду уже зменшилася на 26,8% порівняно з I півріччям. Зокрема, убивств зменшилося на 36,9%, грабежів – на 9,9%, хуліганських проявів – на 19,2%, крадіжок – на 2,9%, серед інших злочинів відбулося зменшення на 27,6% . З усіх злочинів у II півріччі зросла лише на 2,7% кількість злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних пошкоджень. Але вже в 1946 році злочинність неповнолітніх знову збільшується. Це говорить про те, що система заходів вирішувала проблему тільки на деякий час, але глобально питання не вирішувала, а значить мала прогалини.

Перші нормативно-правові акти, що прийняті в досліджуваний період були покликані ліквідувати дитячу безпритульність та бездоглядність. Також важливим напрямком у цьому стали трудові колонії, які були спрямовані на перевиховання підлітків. Кількість їх збільшувалася з кожним роком, що давало можливість охопити більшість «соціально запущених» неповнолітніх. Наслідки дій влади – це довгий процес, тому результат роботи, проведеної в 1943-1945, стане помітним аж у кінці 50-х, коли буде спостерігатися тенденція до зменшення кількості злочинів, вчинених неповнолітніми.

Таким чином, спираючись на наявні дані про діяльність громадськості щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності можна виділити головні напрямки її діяльності – це шефська робота з дитячими виховними установами та окремими вихованцями, організація та активне поповнення фондів допомоги дітям-сиротам, будь-яка можлива підтримка справи відкриття нових дитячих установ та ремонту старих, діяльність материнських та опікунських рад, як контролюючих органів громадськості за умовами життя підопічних, робота комітетів Червоного Хреста, комсомольських та піонерських організацій.

ВИСНОВКИ

Наданий у дисертації фактичний матеріал дає змогу зробити наступні висновки.

1. Вивчення історіографії засвідчило, що тема дисертації не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Усю наявну літературу можна поділити на три групи: роботи радянської доби, праці зарубіжних науковців і сучасну українську історіографію. Основними джерелами роботи стали матеріали, які опубліковані у виданнях документального характеру і ті, що зберігаються в центральних і обласних архівах. Опубліковані джерела представлені збірками документів і матеріалів, нормативно-правовими, звітними та статистичними документами, інструкційними матеріалами, джерелами особового походження. Та неопубліковані, що містять дані архівів.

Методологічна основа дослідження включає в себе загальнонаукові та спеціально-історичні методи і міждисциплінарні підходи. Застосування цих підходів дозволило опрацювати увесь масив джерел, структурувати отриману інформацію і здійснити осмислення фактів.

2. Нормативно-правові документи того часу були спрямовані на ліквідацію дитячої безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян. На момент початку Другої світової війни чинною була постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 1 червня 1935 року «Про порядок затримання і подальшого направлення безпритульних і бездоглядних дітей» та постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 року «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх». Розробку подальшої правової бази можна поділити на два напрямки: на подолання дитячої безпритульності, сирітства та на подолання правопорушень неповнолітніх. Боротьба з аномальними проявами пройшла шлях від методів педагогічного впливу до каральних.

3. Военні дії спричинили появи таких соціальних явищ, як безпритульність, сирітство та злочинність. Зважаючи на фактори, які

впливали на цей процес, причини згруповано в основні: воєнні (початок військових дій на території України, що змінили життя всього населення), економічні (переведення економіки на воєнний режим і залучення до роботи малолітніх, які працювали в тяжких умовах, масштабна розруха), соціальні (1942 – 1945 роках сім'ї стали неповними, адже чоловіки пішли на фронт або загинули, криза шлюбно-сімейних відносин, як наслідок психологічні травми в дітей, низький рівень освіти), культурні (швидка відбудова освітніх закладів, катастрофічна нестача кваліфікованих педагогів, наслідком цього було зниження рівня освіти). Неналежне функціонування інституту сім'ї, зниження рівня освіти завжди призводить до безпритульності та утворення неформальних груп підлітків, а згодом – і до правопорушень. Звичайно, неповнолітні працювали в умовах матеріально-фінансового дефіциту та не завжди були забезпечені навіть речами першої необхідності. Недостатність інвентарю та одягу призводила до того, що діти спали на підлозі одне біля одного або на ліжках, але без ковдр чи постільної білизни. У середньому на одну дитину припадало 0,75 – 1,5 м. кв. Діти не були забезпечені достатньо одягом, їжею. Багато неповнолітніх мали проблеми зі здоров'ям (один із показників – 5 відсотків дітей, які мешкали в дитячих будинках, хворіли на туберкульоз). Дефіцит відчувався і серед кваліфікованих вихователів та вчителів. Іноді працівники цих закладів не мали профільної освіти. Але навіть у такій ситуації деякі батьки вирішували віддати дитину в дитячий будинок, бо вважали, що їй там буде краще. Прибували діти з інших країн і їх оселяли в українських дитячих будинках. Навіть при складному матеріальному стані приймальники-розподільники та дитячі будинки були переповнені, але ці заклади намагались виконувати свою соціальну функцію, хоча ця система турботи була неякісною. Війна спричинила різке зростання безпритульних неповнолітніх і, як наслідок, значну кількість правопорушень неповнолітніх. Дітей-сиріт стало майже вдвічі більше, ніж до війни. Правопорушення вчинялися переважно осиротілими дітьми через тяжкий

матеріальний стан, заради виживання. Найбільш поширеним видом злочину була крадіжка.

4. Проблеми, що виникли в 1942 році вимагали негайного створення різнопланової спеціалізованої мережі дитячих закладів, зокрема виділено такі установи: дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники, будинки дитини, дитбудинки звичайного і спеціального типу, дитбудинки при промислових підприємствах, колгоспні дитбудинки, санаторні та лікувальні дитбудинки, дитячі трудові колонії, дитячі трудові-виховні колонії. Наприкінці 1943 року у звільнених областях УРСР працювало 92 дитячих будинки, а у 1945 їх стало вже 490.

Основними заходами боротьби було виявлення бездоглядних та безпритульних неповнолітніх. Потім вивчення їхньої особистості в дитячих кімнатах міліції та приймальниках-розподільниках і направлення їх до дитячих виховних закладів, під опіку, усиновлення на патронат, а також навчання та працевлаштування. Важливим напрямком у цьому стали трудові колонії, які були спрямовані на перевиховання підлітків. Кількість їх збільшувалась з кожним роком, що давало можливість охопити більшість «соціально запущених» неповнолітніх. Їх діяльність спрямовувалась не тільки на покарання, а й на вихованні та забезпеченні здорового середовища дитини.

Важливу роль у подоланні дитячої безпритульності відіграла громадськість. Діяльність громадських організацій спрямовувалася переважно на профілактику дитячої безпритульності, покращення умов утримання дітей у дитячих закладах тощо. За їх підтримки були створені нові типи дитячих будинків – дитячі будинки при промислових підприємствах, практика яких була підтримана урядом та через відповідну постанову поширена на республіку та Радянський союз загалом, запроваджені нові форми шефської діяльності – над окремими дітьми і над директорами дитячих установ, започаткована діяльність материнських та попечительських рад, як контролюючих органів громадськості за умовами

життя підопічних. Громадська турбота про підростаюче покоління мала всесоюзний характер, виявлялась у будь-якій допомозі та охоплювала всі напрями життя та діяльності дитлахів – матеріального, навчально-виховного, дозвільного тощо.

5. Процес соціалізації колишніх безпритульних був багатостороннім та багатозначним, бо діти на вулицях набули вже певні звички та норми. Навчально-виховна робота включала соціальне, суспільно-політичне, трудове, фізичне та статеве виховання й шкільне навчання. Особлива увага стала приділятися патріотичному вихованню дітей. Змінився характер викладання літератури, історії, географії. Юнаки та дівчата повинні були надихатись образами молодих героїв. Життя за розкладом та дисципліна привчали дітей до порядку. Акцент робився на особливих духовних якостях дитини – відданості справі партії, вірності обов'язкам, жертвності, здатності ставити спільні інтереси вище особистих. Основним аспектом інтеграції колишніх «дітей вулиць» до панівного соціуму був процес професійного навчання, адже влада прагнула якнайшвидше забезпечити державу новими робочими руками.

Разом із тим на дитячі установи покладалося виховання дітей, які будуть корисні державі. СРСР при розв'язанні соціальних проблем знедоленого дитинства переслідував цілі свого власного зміцнення і непохитності. Діти повинні були відповідати певному ідеалу. Вимоги виховання включали широке коло умінь, знань і навичок. Навчально-виховна робота включала соціальне, суспільно-політичне, фізичне та трудове. Невдоволення дітей стосовно себе з боку адміністрації чи педагогів проявлялось бунтами. Також представники влади час від часу проводили перевірки дитячих закладів, під час яких вони фіксували антипедагогічні діяння працівників, розкрадання продуктів, але значних змін після цього не відбувалось.

Подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян здійснювалась через оформлення нормативно-правової бази,

створення мережі дитячих установ, закладів, які займались перевихованням неповнолітніх, залученням громадськості та міліції до профілактичних дій. Влада виявляла дітей, розміщувала їх до відповідних дитячих установ, передавала під опіку та патронат, але в той же час використовувала дітей у своїх цілях. Дане дослідження підтверджує антигуманну сутність радянського тоталітарного режиму, який і при розв'язанні соціальних проблем знедоленого дитинства переслідував цілі свого власного зміцнення і непохитності. Цей досвід в сьогоdnішніх реаліях можна використати лише частково, адже він не відповідає демократичним цінностям та порушує права і свободи дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління,
м. Київ (ЦДАВО України)**

Р – 2

Он. 7

1. Спр. 719. Матеріали про роботу народних комісарів освіти, 1944 р., 84 арк.
2. Спр. 1547. Матеріали про стан і роботу дитячих будинків, патронатів, приймальників та про боротьбу з безпритульністю, бездоглядністю дітей в Українській РСР після звільнення територій України від німецьких окупантів. 1944 р., 305 арк.
3. Спр. 1548. Матеріали про стан і роботу дитячих будинків, патронатів, приймальників та про боротьбу з безпритульністю, бездоглядністю дітей в Українській РСР після звільнення територій України від німецьких окупантів. 1944 р., 520 арк.
4. Спр. 1549. Матеріали про стан і роботу дитячих будинків, патронатів, приймальників та про боротьбу з безпритульністю, бездоглядністю дітей в Українській РСР після звільнення територій України від німецьких окупантів. 1945 р., 490 арк.
5. Спр. 2773. Материалы о состоянии и работе детских домов, патронат, борьба с детской беспризорностью, 1945 г., 136 арк.
6. Спр. 2774. Материалы о состоянии и работе детских домов, патронат, борьба с детской беспризорностью, 1945 г., 136 арк.

Фонд 166. Міністерство освіти України.

Он. 15

7. Спр. 25. Звіти дитячих будинків, 1944 р., 262 арк.

8. Спр. 73. Звіти обласного відділу народної освіти про влаштування дітей, що залишилися без батьків, 1945 р., 123 арк.
9. Спр. 24. Списки дитячих будинків на 1 січня 1946 р., 46 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ (ЦДАГО України)**

***Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України
(ЦККПУ), м. Київ (1918-1991)***

Оп. 23

10. Спр. 66. Справки и переписка Наркомата ВД с ЦК(б)У по вопросам спецпроверки населения, охраны правительства, борьбы с детской беспризорностью. 1942, 55 арк.
11. Спр. 537. Проект постановления ЦК КП(б)У и переписка о посылке делегации в Америку, компании по сбору одежды для украинского населения, освобожденного от немецких захватчиков. 1944, 21 арк.
12. Спр. 775. Стенограмма освещения Н. С. Хрущева по вопросу обсуждения проекта Указа Верховного совета СССР «Об увеличении государственной помощи роженицам и многодетным, усилении охраны материнства и детства». 1944, 191 арк.
13. Спр. 776. Помощь беременным женщинам, одиноким матерям, установления почетного звания «мать-героиня» и установление ордена «Материнская слава». 1944 р. 54 арк.
14. Спр. 777. Докладная записка об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям. 1944 р. 14 арк.
15. Спр. 1416. Довідка про розгляд Президіуму ВРУРСР клопотань про помилування засуджених громадян. 1945, 7 арк.

- 16.Спр. 1391. О жалобах молодежи мобилизованной на строительство промышленных объектов, Артемовского района, Сталинской области. 1944, 2 арк.
- 17.Спр. 1392. Докладные записки, информации о мероприятиях по борьбе с детской беспризорностью в Украинской ССР. 1945, 32 арк.
- 18.Спр. 1393. Письма на имя товарища Молотова, проект постановления СНК УССР и ЦК КП(б)У, справки и другие материалы о мероприятиях по борьбе детской беспризорностью в освобожденных областях от немецких оккупантов в областях УССР. 1944, 27 арк.
- 19.Спр. 1377. Копия переписки Военного совета Киевского военного округа, эвакуации из Киева политически неблагонадежных и социально-опасных элементов. 1944, 11 арк.
- 20.Спр. 1378. Постановление ЦК(б)У о мероприятиях по укреплению общественного порядка в городе Киеве. 1944, 7 арк.
- 21.Спр. 1422. Докладные записки о ходе выборов руководителей комсомольских органов, о работе комсомольских организаций и о дошкольном воспитании. Справка о внешкольной работе среди детей. Докладная записка о состоянии детских домов на 01. 09.1945. Постановление об организации санаторных детских домов для детей с туберкулезной интоксикацией. 1945, 202 арк.
- 22.Спр. 1429. Справки, докладные записки о работе местных Советов депутатов трудящихся Сталинской, Ворошиловградской, Винницкой, Запорожской, Одесской и Каменец-Подольской области. 1945, 76 арк.
- 23.Спр. 1654. Справки, информации об итогах обучения и воспитания детей за первое полугодие 1944-1945 гг. 19.04.1945, 214 арк.
- 24.Спр. 1655. Справки, информации об итогах обучения и воспитания детей за первое полугодие 1944-1945 гг. 01.01.1945, 320 арк.
- 25.Спр. 1705. Информационные бюллетени о ходе борьбы с бандитизмом в западных областях Украинской ССР. 09.08.1945, 164 арк.

- 26.Спр. 1706. Информационные бюллетени о ходе борьбы с бандитизмом в западных областях Украинской ССР. 01.12.1945, 166 арк.
- 27.Спр. 1735. Сводки о ходе борьбы с бандитизмом в западных областях Украинской ССР. 1945, 194 арк.
- 28.Спр. 2367 Приказы заместителя Народного комиссариата обороны СССР, справки, информация и переписки по вопросам борьбы с уголовной преступностью, чрезвычайные происшествия в военных училищах. Довідка про боротьбу з безпритульністю, бездоглядністю в звільнених від німецьких окупантів областях УРСР. Про заходи боротьби з безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР. 1945, 34 арк.
- 29.Спр. 2370. Докладные записки, спец сообщения, справки о работе органов прокуратуры в западных областях УССР. 1945, 54 арк.
- 30.Спр. 2411. Докладные записки, справки о состоянии и работе по борьбе детской беспризорностью в областях Украины. Работа детских домов. 1945, 118 арк.
- 31.Спр. 2418. Стенограмма выступления товарища Хрущева на совещании секретарей обкомов КП(б)У, начальников областных управлений НКВД и НКГБ в Львовской области. 1945, 13 арк.
- 32.Спр. 2420. Стенограмма выступления товарища Хрущева на совещании секретарей обкомов КП(б)У, начальников областных управлений НКВД западных областей УССР в г. Львов.. 1945, 13 арк.
- 33.Спр. 2435. Справка об экономической и производственной деятельности Управления исправительных трудовых лагерей и колоний НКВД УССР. 1945, 21 арк.

Он. 30

- 34.Спр. 98. Записки о мероприятиях по ликвидации неграмотности и малограмотности среди взрослого населения, об организации детских домов и школ-интернатов, 1944 р, 12 арк.

35.Спр. 99. Об участии комсомольских организаций Украины в устройстве детей-сирот, уборке урожая, обмолке хлеба, 1944, 38 арк.

Оп. 46

36.Спр. 784. Постановление бюро обкома, ЦК(б)У, докладные записки, справки о состоянии материально-бытового и культурного обслуживания в г. Днепропетровске, 1945 р., 8 арк.

37.Спр. 822. Справки, сведения, материалы о положении дел в Одесской области и о расследовании определенных жалоб и заявления коммунистов и граждан, 1945 р., 135 арк.

Оп. 73

38.Спр. 130. Стенограмма совещания по вопросу о состоянии детских домов, 1944 р., 40 арк.

39.Спр. 131. Стенограмма совещания по вопросу выполнения решения об обеспечении детских домов, 1944р., 28 арк.

40.Спр. 132. Докладные записки, справки, сведения и переписка по вопросам борьбы с детской беспризорностью, о работе детских домов, 1944 р., 265 арк.

41.Спр. 244. Стенограмма совещания по вопросу о состоянии детских домов, 1945 р., 25 арк.

42.Спр. 243. Записки, сведения и переписка о состоянии борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в Украинской ССР, 1945 р., 184 арк.

43.Спр. 245. Материалы о состоянии работы Житомирского детского дома, 1945 р., 165 арк.

Фонд 7. Центральний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України

Оп. 3

44.Спр. 1229. Матеріали про патрунування, опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків, 1944 р., 52 арк.

Державний архів Вінницької області, м. Вінниця

Фонд 2700. Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради народних депутатів.

Оп. 7

45.Спр. 34. Переписка с НКВД НКГБ милицией и прокурором, документы, записки и другие вопросы. 1945 р. 15 арк.

46.Спр. 26 Указания СНК УССР и переписка по земельном и другим вопросам. 1945 р., 10 арк.

Оп. 5

47.Спр. 12. О возобновлении работы приемника-распределителя в Виннице. 1944 г., 7 арк.

48.Спр. 13 Постановления исполкома Винницкой области «Об открытии детских комнат в районах Винницкой области. 1944 г., 8 арк.

49.Спр. 34. Переписка НКВД НКГБ милиции и прокуратуры, дополнительные записки и другие вопросы. 1945 г. 15 арк.

Фонд Р-1304. Виконавчий комітет Брацлавської районної Ради депутатів трудящих

Оп. 23

50.Спр. 4 Про трудоустрій і матеріальне забезпечення дітей-сиріт. 1944 р. 10 арк.

**Державний архів Міністерства внутрішніх справ України по
Вінницькій області**

51. Спр. 56 Приказы, циркуляры СССР за 1943 г., 569 арк.

Центральний державний архів м. Львів

Фонд. 1. Обласний відділ народної освіти.

Оп. 1

52. Спр. 200. Звіти, доповідні записки, акти і інші документи про стан дитячих будинків і патронажу по м. Львову і Львівській області, 1941 р., 154 арк.
53. Спр. 201. Звіти, доповідні записки, акти і інші документи про стан дитячих будинків і патронажу по м. Львову і Львівській області, 1941 р., 34 арк.

**Опубліковані документи,
статистичні збірники, інструкційні матеріали**

54. Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, Народное образование в СССР. Москва, 1948. 479 с.
55. Історія міліції Української РСР в документах і матеріалах 1917-1937/під ред. проф. П. П. Михайленка. Київ, 1969. С.610
56. Київський процес: Документи і матеріали / За ред. С.І. Головка. – Київ, Либідь, 1995. 208 с.
57. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988) / Ин-т марксизма – ленинизма при ЦК КПСС. [9-е изд.]. Москва, Политиздат, 1985. Т. 6. С. 213-218.
58. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В томах Т.6, 7. Москва, 1985.

59. Культурне будівництво в українській РСР (червень 1941 – 1950 рр.): Зб. Документів і матеріалів. Київ, 1989. 574с.
60. Народное образование. Основные постановления, приказы и инструкции / Состав. А.М. Денев. Москва,: Учпедгиз. 1948. С. 131 – 132.
61. О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности (постановление СНК СРСР и ЦК ВКП(б) от 31.05.1935). URL.: [https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_СНК_СРСР_и_ЦК_ВКП\(б\)_от_31.05.1935_о_ликвидации_детской_беспризорности_и_безнадзорности](https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_СНК_СРСР_и_ЦК_ВКП(б)_от_31.05.1935_о_ликвидации_детской_беспризорности_и_безнадзорности)
62. О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних. (Постановление СНК СССР, ЦИК СССР от 7 апреля 1935 года № 3/598) URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Постановление_ЦИК_СНК_СРСР_от_7.04.1935_№_3/598
63. О мерах по улучшению работы комсомола в школе. Постановление XII пленума ЦК ВЛКСМ // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917 – 1973 гг. / Составители: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва,: Педагогика, 1974. 560 с.;
64. Огненные годы. Молодежь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза в 1941 – 1945 годов; Сборник документов. Москва, 1965. – 527с.
65. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. В 2-х томах. / Ф.И. Калинычев, М.И. Юмашев, А.В. Калитеевская. Т.2. Москва, Издательство «Известия советов депутатов трудящихся СССР», 1968. 895 с.;
66. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы». в 3 т. К. 1985. 580 с.

67. Уголовное законодательство СССР и Союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты) / Под ред. Д.С. Карева. – Москва, Государственное издательство юридической литературы, 1957. 531 с.;
68. Україна в Другій Світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. В 4 т. Львів, 1999. Т. 3. 384 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті, брошури

69. Aries Ph. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris: Pion, 1960. 503
70. Baggerman A., Dekker R. *Child of the Enlightenment, Revolutionary Europe Reflected in a Boyhood Diary*. Leiden; Boston: Brill. 2009.
71. Berger M. D. *Soviet Divorce Laws and the Role of the Russian Family*. *BYU Law Review* 1986. Vol. 1986. Issue 3. P. 821 – 833.
72. Berger P. L. *Sociology: a biographical approach*. New York: Basic books, 1975. P. 310–315.
73. Dekker R. *Childhood, Memory and Autobiography in Holland from the Golden Age to Romanticism*. London: Macmillan, 1999.
74. Figs O. *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. London: Penguin Books. 2008. 740 p.
75. Freeman, *If Any Man Build*. *The history of the Save the Children Fund*. 1965, 43.
76. Geraldin Van Bueren. *The International law on the rights of the child*. London. 2006 С. 392-393
77. Kaminsky I. *Utopian Vision of family Life in the Stalian-Era Soviet Union*. *Central European History*. 2011. Vol 44. №1 P. 63-91

78. Kelly C. Children's world: growing up in Russia, 1890 –1991. Yale University Press, New Haven and London. 2007. 714 p.
79. Kelly C. Советский союз – рай для детей? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://childcult.rsuh.ru/article.html?id=58601>(дата обращения: 22. 04. 2016)
80. Van Den Berg J. H. A Metabletic-Philosophical Evaluation of Mental Health. Mental Health: Philosophical Perspectives. Ed. H.T. Engelhardt & S.F. Spicker. Dordrecht; Boston : D. Reidel Publishing Company. 1978
81. Абрамова Г.С. Возрастная психология : [учебное пособие]. Екатеринбург: Деловая кн. 1999. 624 с.
82. Абульханова-Славская. СПб. и др.: Питер, 2000. 714 с.
83. Андреева А. Деякі аспекти ідеологічної роботи серед дітей-репатріантів на території України у повоєнний період. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nchnpu_6_2014_11_3.pdf
84. Андрухів О.І. Боротьба з дитячою безпритульністю в західних областях Української Радянської Соціалістичної республіки в умовах звільнення від нацистських окупантів. *Науковий вісник гуманітарного університету*. 2018. №31. С. 25-31.
85. Андрухів О.І. Правовий статус приймальників-розподільників в УРСР та заходи з подолання дитячої безпритульності. URL: http://vjhr.sk/archive/2017_2/part_1/5.pdf
86. Андрухів О.І. Історико-правовий досвід застосування карально-профілактичних заходів для подолання злочинності серед неповнолітніх. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2017. №4(16). С. 29-33.

87. Антонян М.Ю. Личность несовершеннолетнего преступника. *Вестник Всероссийского института повышения квалификации МВД России*, № 2(26). 2013. С. 2-8
88. Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних: [учебное пособие]. М.: Высшая школа МВД СССР. 1970. 125 с.
89. Астемиров З.А. Трудовая колония для несовершеннолетних. Москва. Юридическая литература. 1969. 117 с.
90. Бабенко С.Ю. Причини та умови злочинності неповнолітніх. Донецьк. 2009. С. 135.
91. Бакин В.С, Детдомовское сороковые. Документальная повесть. Москва, 1991. 203 с.
92. Басов В.И. Вопросы финансов народного образования Москва, 1971. 120 с.
93. Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии человека. Москва, 1962. 340 с.
94. Бегалиев К. Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних. Алма-Ата: Казахстан, 1980. 264 с.
95. Безлюдна І. Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 2007. №1. С. 149 – 168.
96. Безыменский А.И. Встречи комсомольцев с В.И. Лениным. М., 1956. 215 с.
97. Беляев Н.А. Общественный контроль за деятельностью исправительных и воспитательных учреждений. Москва, 1962. 72 с.
98. Березовська Н. Л. Виникнення та розвиток покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовувалися до неповнолітніх з ХХ століття. *Актуальні проблеми держави та права*. 2011. Вип. 59. С. 122-132.

99. Бибанов Т. П. Общество «Друзья детей». *Вопросы истории*. 1985. № 12. С.166-168.
100. Боровик М., Дробкова Н., Пастушенко Т. Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян. Київ, 2021. 150 с.
101. Бобровський А.С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: [монографія]. Норд-Пресс, 2008. 229 с.
102. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. Київ. 2004. 215 с.
103. Бушмаков А. В ремеслухе живи да тужи. *Ретроспектива*. 2010. №2. С. 84 – 85.
104. Ведернікова І.Г. Вплив кримінальних субкультур. *Вісник прокуратури*. 2016р. №5. С. 113
105. Волинець В.В. Профілактика дитячої злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією*. 2013 р. №1. С176.
106. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943-1945). Київ, 1995. 83 с.
107. Вронська Т. Використання сімейного заручництва у радянській репресивній практиці. *Україна в Другій Світовій війні: погляд XXI століття. Історичні нариси*. Кн. 2 / НАН України», 2011. С. 311-339.
108. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» України (1917 – 1953 рр.). Київ: Інститут історії України, 2009. 486 с.
109. Вронська Т. Механізми цілеспрямованої маргіналізації в контексті державного терору в Україні (1917 – 1953 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукр. Наук. конф. М.Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур; Співголови редкол.: В.А. Смолій, В.М. Литвин. Київ; Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 107 – 128.*

110. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. СПб: «Союз», 1998. С. 224.
111. Гальчак С.Д. Особлива категорія репатріантів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія.* За заг. Ред. Проф. П.С. Григорчука. Вінниця. 2008. Вип. XII. С. 126-130.
112. Геллер М. Я. Машина и винтики. История формирования советского человека. Москва, 1994. С. 336.
113. Гідуляєва Є. М. Ювенальна юстиція в Україні. Одеса. 2013 р. С. 205.
114. Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України. *Український історичний журнал.* 2005. № 3. С. 37-49.
115. Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян Наддніпрянської та Східної України у перший період Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.). *Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал.* 2005. № 1 (23). С. 107-115.
116. Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941-1945 рр.) : монографія. Черкаси 2007. С. 323.
117. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: монографія. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 323.
118. Голиш Л.Г. Формування мережі контингенту спеціальних дитячих установ в 1943 1950 рр. *Вісник Черкаського університету.* Випуск 202. Частина III. С. 31-36.
119. Гончаров Н. К. Основы педагогики. М., 1947. С. 250.
120. Горохов В.М., Суворова К.Г. Кураловский детский дом. 1920–1945. В связи с 25-летием Кураловского детского дома. Казань: Татгосиздат, 1946. С. 300;

121. Гриценко Т.Т. Всенародне піклування про дітей в роки Великої Вітчизняної війни / Т.Т. Гриценко. Радянська школа. 1972. № 5. С. 38-40;
122. Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей. *Український історичний журнал*. 1973. № 3. С. 58-62.
123. Грідіна І.М., Касьянова Н.С. Діяльність органів міліції Донбасу щодо ліквідації безпритульності і бездоглядності у 1943-1945 рр. *Порівняльно-аналітичне право*. 2012р. №3. С.15-20.
124. Друга Світова війна у спогадах киян. К. 2021. С. 150
125. Ершова Н.М. Опека и попечительство над несовершеннолетними по советскому праву. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1959. С. 26.
126. Зезина М.Р. Система социальной защиты детей-сирот в СССР. *Педагогика*. 2000. № 3. С.58 – 67.
127. История народного образования в Коми-Пермяцком округе. Пермь. 1976. С. 280.
128. Історія міліції Української РСР в документах і матеріалах у 3-х томах .під ред. проф. П. П. Михайленка. Київ, 2000. С.616.
129. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. К.: Наук. думка. 1977. С. 536.
130. Калвер. К. Дети в доме. Материальная культура раннего детства, 1600-1900. М. 2009. 270 с.
131. Кармазин В.Д. Добро, спасающее мир. Киев., 1989. С. 236.
132. Картавий П. В. Світ осиротілих дітей: крізь біль і міфи - до справжності. Суми, 2011. С. 71.
133. Касьянова Н.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953).- Донецьк 2011. С. 221.

134. Кліцаков І. О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням вчительства. Український історичний журнал. 1988. №3. С. 90-100.
135. Ключинская Л.А., Бергер А. Л. Несовершеннолетние и уголовный закон. Рига: Зинатне, 1967. С. 184.
136. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки. Київ, 1999. С.75;
137. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять. Український історичний журнал. 2000. № 3. С. 3-21.
138. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Київ, 1977. – С. 264.
139. Коваль М. В. Україна у другій світовій війні 1939-1945 рр. : спроба сучасного концептуального бачення. Київ, 1994. – С. 58.
140. Коваль М. В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995. С. 194.
141. Коренюк В.М. Детская и игровая повседневность 1940 –1950 - х гг. (на материалах Молотовской области). *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов. 2016. No 7(69). Часть 2. С. 80 – 83
142. Косеет Н.Р. Профилактика преступности несовершеннолетних в малых и средних городах: Учебное пособие. Москва. Издательство «Щит-М». М. 1995.
143. Кон И.С. Ребенок и общество. М. 2003. 336с.
144. Коцан І. Д. Участь міліції у боротьбі з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх в Україні у 20-ті рр. ХХ століття. Право і безпека. 2011. №3. С 25-29

145. Красновская И.Д. Тимбаевский детский дом. 1917 –1947 гг. Казань: Татгосиздат, 1947. С. 154
146. Криминалистические типы преступных групп несовершеннолетних как элемент криминалистической характеристики. URL: <https://articlekz.com/article/21709>
147. Кулинок. С. Искалеченое детство//Белорусская военная газета. 04.11.2015 Выпуск 209. URL: <http://www.warmuseum.by/index.php/2012-03-07-02-56-35/288-iskalechenoe-detstvo>
148. Куманев В.А. Советская школа в годы великих испытаний. Народное образование. 1965. № 5. С. 102.
149. Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої Світової війни (український вектор): Монографія. Луцьк. 2007. С. 184.
150. Курс кримінології: Особлива частина: Підручник. М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.; За заг. ред. О.М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2001. 480 с
151. Кулинок. С. Искалеченое детство//Белорусская военная газета. 04.11.2015 Выпуск 209. URL: <http://www.warmuseum.by/index.php/2012-03-07-02-56-35/288-iskalechenoe-detstvo>
152. Лагоша. М. М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946 – 1953 рр.). Схід. 2003. № 7. С. 82-85
153. Лановенко И.П., Светлов А.Я. Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних. К. 1982. 250 с.
154. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни. Український історичний журнал. 1987. № 9. С. 83-91.
155. Лещинский М.Я. Дважды рожденные. Москва., 1977. 204 с.;

156. Лисенко О.Є. Дослідження Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. УЇЖ. К. 2011
157. Ллойд де Мос. Психоісторія. М. 2000. 512 с.
158. Ложкина В.М. Формирование «нового гражданина» в детских домах Молотовской области в годы Великой Отечественной войны. Мир науки, культуры, образования. Челябинск. 2013. No 1(38). С. 230.
159. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти. Москва, 2010. – 271 с.
160. Lüdtke A. Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus. Hamburg., 1993. С. 445
161. Макаренко А.С. Общие вопросы теории педагогики. Воспитание в советской школе. Москва.: АПН РСФСР, 1951. 510 с.
162. Макаренко А.С. О воспитании. Москва.: Педагогика. 1990. 302 с.
163. Маловіченко І. Подолання дитячої безпритульності і бездоглядності в 1935-1945 роках 20 століття на території України. Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф., Донецьк, 25-26 жовтня 2013 р., Донецьк 2013. С. 51-53.
164. Марьяновский Г.И. Книга судеб. Документальное повествование. Ташкент, 1978. 288 с.
165. Михеева Л.Ю. Опекa и попечительство: Теория и практика. под. ред. Р.П. Мананковой. Москва.: Волтерс Клувер, 2004. С. 216.
166. Нані Гогохія. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» радянської України у 1930-х роках. URL: <http://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s>
167. Нані Гогохія. Виховання «юних лєнінців» в УРСР у 1929 – 1939: політика пам'яті та міфотворчість. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2292-nani-gogokhiya-vikhovannya-yunikh-lenintsiv-ursr-v-1929-1939-kh-rr-politika-ram-yati-ta-mifotvorchist>

168. Нані Гогохія. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929 – 1939 роках). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/791>
169. Народное образование в РСФСР / под ред. М.П. Кашина [и др.]. Москва., 1970. 352 с.
170. Нечаева А. М. Правовая охрана детства в СССР. Отв. Ред. В.П. Мозолин; Академия наук СССР Институт государства и права. Москва.: наука, 1987. 112 с.
171. НКВД и дети. URL: <http://stalinism.ru/mifyi-i-falshivki/nkvd-i-deti.html>
172. Опацький. Р.М. Особливості дитячої злочинності. *Право і суспільство*. 2012. №2. С. 22.
173. Опольська Н.М. Права дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. - 2015. - Вип. 27. - С. 278-283. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2015_27_42
174. Оруденко В. Правові детермінанти злочинності неповнолітніх. *Вісник прокуратури*. 2014 р. №4. С. 116.
175. Очерки истории Великой Отечественной войны, 1941–1945. Ред. Тельпуховский Б.С., Коротков И.С., Митрофанова А.В., Самсонов А.М.–Москва.: АН СССР. 1955. 534 с.
176. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх, інтерпретація та використання під час допиту. Харків. 2013 с. 206.
177. Педагогическая энциклопедия: В 4 тт. Москва., 1964 – 1968. 260 с.
178. Педагогическое руководство воспитательным процессом в детских домах: Методическое пособие для первичных организаций Педагогического общества РСФСР в учреждениях интернатного типа. Сост. А.А. Вин. Москва, 1979.

179. Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія. Черкаси, 2011. 668 с.
180. Пилипенко Л.В. Зігріті всенародною любов'ю. *Радянська школа*. 1988. № 6. С. 85-86.
181. Повести детских домов. Южная правда 6 апреля 2020 №6 URL: http://www.up.mk.ua/mainpage/show_item/9520
182. Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937 – 1939 роках). URL: <http://uamoderna.com/md/podkur-children-in-gulag>
183. Покась В. Інтернатні заклади освіти: філософія, історія, стратегія розвитку: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2010. 277 с.
184. Поталак П.В. Институт трудового воспитания «Новая жизнь» Наркомпроса РСФСР. Из опыта работы детского дома с особым режимом. М., 1940.
185. Реброва И.В. Мир детской повседневности в условиях оккупации Северного Кавказа. *Вестник Пермского университета*. 2014 No 2 (25). URL: <http://histvestnik.psu.ru/table/104-2-25>(дата обращения: 25. 02. 2017).
186. Резанцева А. Становище дитячих будинків на Львівщині (1940 - 1945pp.). URL: [file:///D:/Downloads/Mir_2015_3_36%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/Mir_2015_3_36%20(1).pdf)
187. Рожков А. Ю. «Беспризорность в советской России 1920—1930-х годов как социально-исторический феномен: власть, общество, жизненный мир беспризорника (на материалах Северного Кавказа) URL: https://pstgu.ru/download/1498126161.4_Rozhkov_57-72.pdf
188. Роль Ленинского комсомола в Великой Отечественной войне. По материалам «круглого стола» фракции КПРФ в Государственной думе. – Москва.: Издание Государственной думы, 2017. 80 с. 44-45.
189. Сальникова А.А. Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования. Казань., 2007. 256 с

190. Сальникова А.А. Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования. Казань: Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина. 2007. 256 с
191. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 рр.): [навч. посібник]. Донецьк: Сталкер, 1999. С. 14.
192. Сенявская Е.С. Психология войны XX века: исторический опыт России. Москва., 1999. 383 с
193. Синицин А.М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны. *Вопросы истории*. 1969. № 6. С. 20-29
194. Синицин А.М. Всенародная помощь фронту. Москва: Воениздат, 1985. 319 с.
195. Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.). *Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал*. [під ред. П.В. Доброва]. 2008. № 1/2 (37/38). С. 103.
196. Силка О.С. Стан дитячої бездоглядності, сирітства та злочинності в 1942 - 1945 рр. на визволених від окупації територіях України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 25 / За заг. Ред. Проф. О. А. Мельничука. Вінниця, 2017. Вип. XXV. С. 131 -135.*
197. Силка О.С. Діяльність органів влади з подолання бездоглядності та безпритульності в Україні на завершальному етапі війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 26 / За заг. Ред. Проф. О. А. Мельничука. Вінниця, 2018. Вип. XXVI. С. 91-97.*
198. Силка О.С. Основні засади діяльності трудових виховних колоній в Україні в 1942-1945 рр. *Наукові записки Вінницького*

- державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 29. За заг. Ред. Проф. О. А. Мельничука. Вінниця, 2019. Вип. XXIX. С. 26-31*
199. Силка О.С. Повсякденне життя мешканців дитячих будинків Центральної України та евакуйованих дітей в 1943-1945 рр. *Науковий вісник «Гілея» Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць. Вип. 126(11) / Гол. Ред. В. М. Вашкевич. К. : Видавництво «Гілея». 2017. Вип. 126(11). С. 67-71*
200. Силка О.С. Діяльність громадськості у подоланні дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності в 1942-1945 рр. *Науковий вісник «Гілея» Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць. Вип. 138(11) / Гол. Ред. В. М. Вашкевич. К. : Видавництво «Гілея». 2018. Вип. 126(11). С.111-115.*
201. Силка О.С. Дитячі будинки Східної України в 1942-1945 рр. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. Наук. Праць. Вип. 7(10)редкол.: Р. С. Гуревич; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського Вінниця 2017. С. 191-192.*
202. Силка О.С. Стан дитячої сирітства та безпритульності у Вінницькій області в 1942-1945 рр. *Матеріали XV подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. за редкол.: С. А. Копилов, О.П. Реєнт, Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський 2017. С. 221-223.*
203. Силка О.С. Роль держави і суспільства в перевихованні Безпритульних і бездоглядних дітей у 1942-1945 рр. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Перспективи та*

- пріоритети розвитку історичної науки»* (м. Вінниця, 10-11 квітня 2017 р.). Вінниця, 2017. С. 47-50.
204. Система воспитательной работы в детском доме. Ю.В. Гербеев, А.А. Виноградова: Пособие для воспитателей. Москва., 1976.
205. Соловей М.О. Становище дитячих будинків Донбасу під час Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Історичні і політологічні дослідження. №3 (53). 2013 р. С. 105-111.
206. Славко А.А Борьба с детской беспризорностью и безнадзорностью в Советской России 1917 – 1952 гг. Сыктывкар, 2009. 350 с.
207. Славко А.А Детская беспризорность в России в первое десятилетие советской власти. Москва, 2005. 47 С.
208. СССР в Великой Отечественной войне. 1941 – 1945. Краткая хроника. Автор. кол. И.Г. Викторов, А.П. Емельянов, Л.М. Еремеев и др. под ред. С.М. Кляцкина. – Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1970. 856 с.
209. Стефанович Д. Шулявка та Жовтневий район Києва. Київ. 2001. С. 165-166
210. Столяренко А.М. Общая педагогика: [учебное пособие]. Москва. ЮНИТИ, 2006. 479 с.;
211. Суддя І. Р. Діяльність органів міліції з подолання дитячої безпритульності й бездоглядності в УРСР (1943 – 1946 рр.). *Вісник Черкаського університету*. Випуск 202. Частина III. – 2011р. – С. 37-42
212. Сухомлинский В.А. Воспитание коммунистического отношения к труду. Москва. АПН РСФСР, 1959. 439 с.
213. Сычев Ю.В. Микросреда личности и ее место в системе социальных связей // *Философские проблемы общественного развития*. Москва. 2001, 280 с.

214. Теоретические основы процесса обучения в советской школе. Под ред. В. В. Краевского, И. Я. Лернера. АПН СССР, НИИ общ. педагогики. Москва. : Педагогика, 1989. 319 с.
215. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945: в 3-х томах. Ред. кол.: И.Д. Назаренко [и др.]. Т. 2 / [Г.Г. Шевель, И.И. Слинько, И.Д. Назаренко и др.]; под ред. Г.Г. Шевель. К.: Политиздат, 1975. – 512 с.
216. Українські жінки в другій світовій війні. URL: <http://dsvv.gov.ua/zvyazky-z-hromadskistyuspryyannya-rozvytku-hromadskoho-suspilstva/ukrajinski-zhinky-v-druhij-svitovij-vijni-dekilka-istorij.html>
217. Улицкий С.Я. Борьба с преступностью в период отечественной войны. URL: www.law.edu.ru/doc/document.asp docID
218. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Ред. кол.: В. А. Смолій - К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. Кн. 2. – С. 943 .
219. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е гг.: город. пер с англ. Л.Ю. Пантина. Москва. 2008. 336 с
220. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – Київ. Видавничий центр «Академія», 2002. 528 с.
221. Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. Київ. 1987. 175 с.
222. Черник С.А. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны: Историко-педагогическое исследование. Москва. 1984. 240 с.
223. Чернова Т. Дети войны. Ретроспектива.2010. № 2. С. 82.
224. Чернышев А.И. Преступность несовершеннолетних и меры борьбы с ней в СССР: [учебное пособие]. Томск, 1975. 143 с.

225. Шевченко А. Є. Організаційно-правові заходи радянського уряду й органів внутрішніх справ щодо боротьби з дитячою безпритульністю у 40-х рр. ХХ ст. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* - Донецьк. 2005. С.25
226. Шевченко А.Є. Боротьба співробітників транспортної міліції України з дитячою безпритульністю та бездоглядністю (1941-1945 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство: зб. наук. праць* / гол. ред. А.Г. Шевченко. Донецьк: ІПШ «Наука і освіта» 2003. № 1 С. 168.
227. Шевченко А.Є. Боротьба співробітників транспортної міліції України з дитячою безпритульністю та бездоглядністю (1941-1945 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство. зб. наук. праць* / гол. ред. А.Г. Шевченко. Донецьк: ІПШ «Наука і освіта» 2003. № 1. С. 165-169
228. Шлюмбом Ю. Прошлое - крупным планом: современные исследования по микроистории. Санкт-Петербург. 2003. 268 с
229. Щербатых Ю.В. Ивлева И.Е. Психологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий. Воронеж, 1998.С.234.
230. Юзікова Н.С. «Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох (від Давнини і Середньовіччя до ХХІ століття)». Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. - Дніпропетровськ: Ліра, 2015. - 327 с. .
231. 194. Юзікова Н.С. Заходи запобігання злочинності неповнолітніх за радянських часів. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2011. № 4. С. 111-115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2011_4_26
232. 195. Ягупов В.В. Педагогіка: Навчальний посібник. Київ. Либідь, 2002. 560 с.
233. 196. Якімова С.В. Особливості кримінологічної злочинності неповнолітніх URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4860/yakimova3.pdf>
- 234.

Періодичні видання

235. Records of the Fifth Assembly. Supplement no/ 23 League of Nations Official journal 1924
236. Боротьба з дитячою бездоглядністю. *Вінницька правда*. №195 2 жовтня 1945 р. С. 12
237. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Радянська Україна* 1944. № 5. С. 21-22.
238. Коваленко С.С. Сталінське піклування про дітей-сиріт в УРСР. *Радянська школа*. 1948. № 1. С. 24.
239. Лисенко Ф. І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні (Із спогадів). *Радянська школа*. 1947. № 6. 1947.С. 40-48.
240. Питання прийому демобілізованих, їх трудовлаштування, матеріально- побутове обслуговування сімей фронтників, дітей-сиріт та інвалідів. *Вінницька правда*. 27 жовтня 1945 р. №213. С. 15.
241. Педагогічний інформаційний бюлетень. Полтава. 15 травня 1943. №2. С. 7.
242. Повернене дитинство. *Вінницька правда*. 2 січень 1945 р. №1. С. 3.
243. Порядок призначення і виплат державної допомоги і надання пільг вагітним жінкам. *Вінницька правда*. 23 серпня 1944 р. №97. С.4
244. Про хід виконання плану заходів по розширенню сітки дитячих закладів, поліпшення медичного та побутового обслуговування дітей. *Вінницька правда*. 27 жовтня 1945 р. №213. С. 3.
245. Рудакова Н.И. Улучшить работу домов младенца. *Вопросы материнства и младенчества*. 1941. № 2. С. 2.
246. Шкільництво м. Херсона. *Донецкий весник*. 19 березня 1943 р. №40. С. 4.
247. Українське життя. *Волинь*. 14 березня 1943 р. № 20. С. 4.
248. Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі школа. *Радянська школа*. 1947. №5. С. 29-49

Дисертації та автореферати

249. Evans-Worthing L. J. Physical education for Soviet children and teacher and coach education: PhD dissertation. University of Bradford. 2010. 480 p.
250. Stone A. B. Growing Up Soviet & The Orphans of Stalin's Revolution and Understanding the Soviet Self: PhD dissertation. University of Washington. 2012. 388 p.
251. Беленовский К.И. Инспектирование детских учреждений интернатного типа: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва. 1976.
252. Букреев Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму. Дисс. ... канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.01. Херсонський державний університет. Херсон. 2019.
253. Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Рейху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, побутові та правові аспекти. Дисертація на здобуття доктора історичних наук. 07.00.01. Ін-т історії України НАН України. Київ., 2010. С. 501.
254. Ермолаев П.Ю. Феномен детства в отечественной культуре 20–40-х гг. XX века (философско-антропологический анализ): Дисс. ...канд. филос. наук: 09.00.13. СПб., 2012. 201 с.
255. Ильченко О.Ю. Новые беспризорные: социологический анализ проблемы на примере Приморского края: дисс. ... канд. социол. наук. 22.00.04 Владивосток, 2009. 161 с.
256. Касьянова Л.М. Борьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953): автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.01.- Донецьк 2010. – 18 с.
257. Коваленко С.С. История возникновения и развития детских домов Украинской ССР в период с 1917 –1929 гг.: Дисс. ... канд. пед наук. 13.00.08. Киев, 1954.

258. Коренюк В. М. Повседневная жизнь военного и послевоенного времени (по материалах Молотовской области). Дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.02. Пермь, 2017.
259. Лагоша Н.Н. Милиция Украины в 1945-1953 гг.: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 239 с.
260. Ложкина И.А. Социальная защита детей-сирот в годы Великой Отечественной войны (на материалах детских домов и интернатов Удмуртской АССР) Дисс. ...канд. ист. наук: 07.00.02. Ижевск, 2010. 204 с.
261. Медвідь А. О. Соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей: канд. юр. наук: 12.00.05. Одеса, 2015. 240 с.
262. Назаров А.И. Повседневная жизнь молодежи в советском тылу в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (на материалах Тамбовской области): Дисс. ...канд.ист. наук: 07.00.02. Тамбов, 2010.– 205 с.
263. Потёмкина М.Н. Проблемы эвакуации и эвакуированного населения на Урале в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. (историко-партийный аспект): Дисс. ... канд.ист. наук: 07.00.02. Челябинск, 1994. 215 с.
264. Семина Н.В. Борьба с детской беспризорностью в 1920-е – 1940-е гг. в России (на примере Пензенского региона). Дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.02. Пенза, 2007.
265. Серeda П. П. Педагогические основы предупреждения безнадзорности и правонарушений: автореф. Дис. ... канд. пед. наук. Киев, 1974.
266. Смирнова Н. В. Деятельность органов НКВД-МВД в борьбе с беспризорностью и безнадзорностью в Ленинграде и Ленинградской области. 1941 – 1949 гг. (историко-правовой аспект): дис ... канд. юр. Наук. 12.00.05. Санкт-Петербург, 1997, 22с.

267. Славко А.А. Детская беспризорность и безнадзорность в России конца 1920-х – начала 1950-х годов: социальный портрет, причины, формы борьбы: Дисс. ... докт. ист. наук. 07.00.02. Самара. 2011
268. Шевченко А.Є. Деятельность милиции Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.01. Донецьк, 1998. 180 с.;
269. Щеглова С.Н. Детство как социальный феномен (Концепция социального конструирования детства): Дисс. ...д. соц. наук: 22.00.04. Москва. 1999. 326 с.

Додаток А
Анкета для опитування респондентів

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Рік народження.
3. Місце проживання.
4. Який мали статус під час та після Великої Вітчизняної війни (безпритульний, бездоглядний, сирота).
5. Скільки класів закінчили?
6. Чим займалися?
7. Розкажіть про матеріальні умови життя.
8. Чи доводилося займатися крадіжками?
9. Чи були знайомі з дітьми з дитячих будинків, бездоглядними, всиновленими, дітьми, які знаходилися під опікою чи були на патронаті? (Якщо респондент з повної або неповної родини, бездоглядний)
10. Що можете про них розповісти?
11. Чим ви займалися у вільний час?
12. Які були стосунки в дитячих колективах?
13. Яким було ставлення до праці?
14. Про що мріяли?
15. Як самі оцінювали ситуацію? Чи вважали себе знедоленими?
16. Дата та час бесіди.
17. Тривалість бесіди.
18. Освіта співрозмовника.

Додаток Б

Кількість засуджених неповнолітніх по областях УРСР

Область	Кількість засуджених	
	1944 рік	I квартал 1945 року
Вінницька	50	56
Ворошиловградська	623	148
Волинська	1	18
Дніпропетровська	186	154
Драгобичська	1	2
Житомирська	68	23
Запоріжська	156	52
Ізмайлівська	-	14
Київська	94	81
Кіровоградська	49	38
Кам'янець-Подільська	40	75
Львівська	3	12
Миколаївська	72	18
Одеська	33	72
Полтавська	146	57
Ровенська	36	23
Сумська	111	43
Станиславська	-	-
Сталінська	917	365
Тернопільська	4	4
Харківська	292	139
Херсонська	48	28
Чернігівська	74	30
Черновицька	36	11

Складено на основі: Касьянова Л.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953).- Донецьк 2011. С. 221.

Додаток В

Радянський агітаційний плакат, піднімає тему героїчної праці в тилу. Плакат створений В. Івановою та О. Буровою, звертається до молодого покоління учнів, підвищувати свій професійний рівень та продуктивність праці заради наближення перемоги над ворогом. На плакаті зображені робіч-сталевари, які виконують свої функціональні обов'язки – виплавляють сталь. З якої потім виготовлять воєнну техніку, яка зображена на плакаті зверху.

Агитационно-пропагандистские плакаты

https://softsalo.com/soviet_41-45_polit/003_agit_5.html

Додаток Г

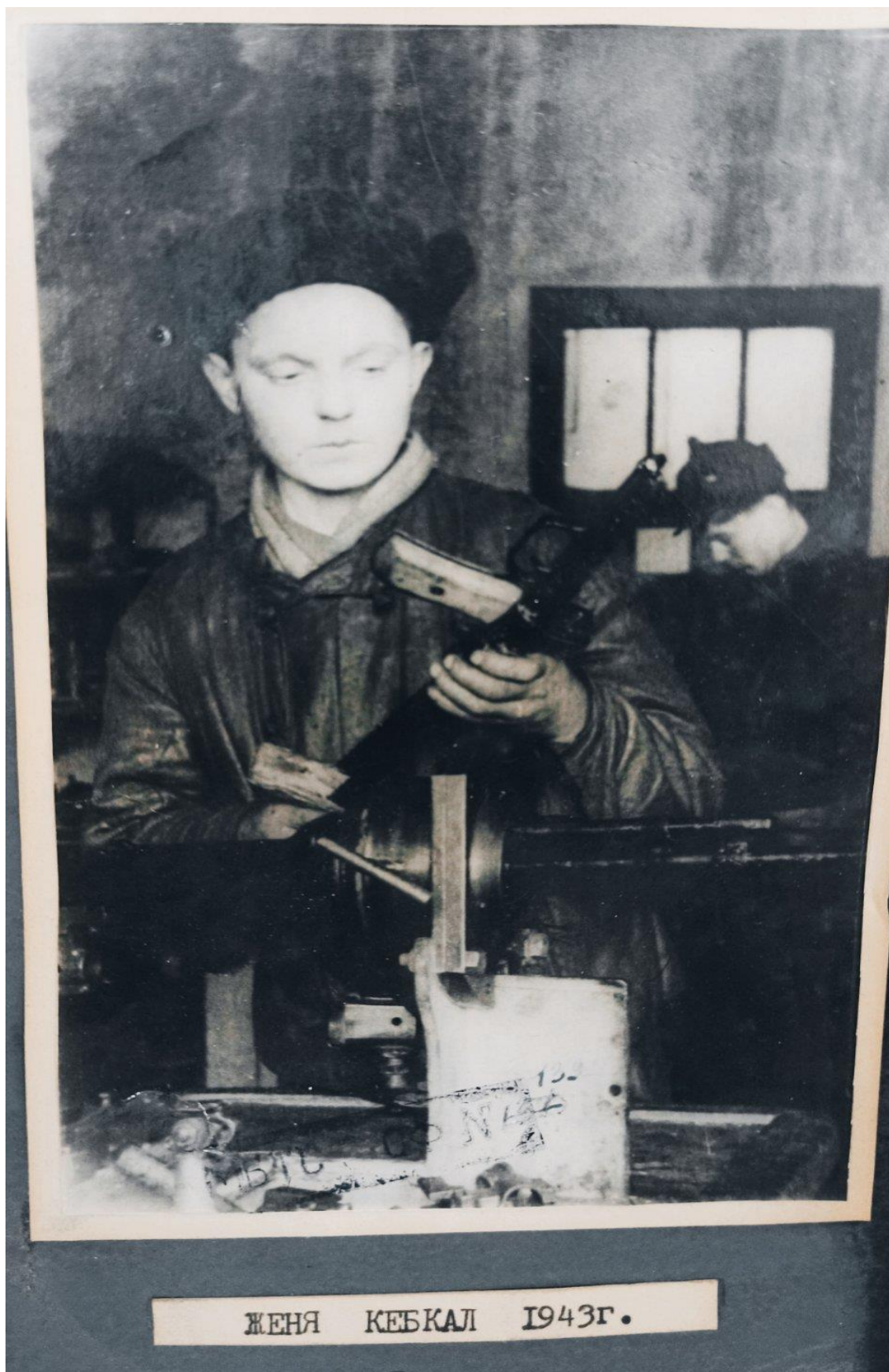
Формування мережі дитячих будинків в 1943-1945 роках в УРСР

Складено автором на основі: Голиш Л.Г. Формування мережі контингенту спеціальних дитячих установ в 1943 - 1950 рр. *Вісник Черкаського університету*. Випуск 202. Частина III. С. 31-36.; Центральный державный архив громадських об'єднань України, м. Київ Ф. 1, оп. 23 Спр. 1422. Докладная записка о состоянии детских домов на 01.09.1945. Постановление об организации санаторных детских домов для детей с туберкулезной интоксикацией. 1945, 202 арк.

Додаток Г

Неповнолітній працівник Київського бронетанкового заводу.
Музей Київського бронетанкового заводу